

71566-11

**XIX. YÜZYILDA
ESKİŞEHİR'İN EKONOMİK DURUMU**

**ATILA YAZICI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

ESKİŞEHİR, 1997

Anadolu Üniversitesi
Merkez Kütüphane

T.C.
ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**XIX. YÜZYILDA
ESKİŞEHİR'İN EKONOMİK DURUMU**

Atila YAZICI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Anadolu Üniversitesi
Eskişehir Kütüphanesi

DANIŞMANI: Doç. Dr. Cahit BİLİM /

ESKİŞEHİR - 1997

ÖZET

Eskişehir’de XIX.yüzyılın ortalarına kadar lületaşı ticareti dışında ekonomik bakımdan önemli bir etkinlik bulunmuyordu. Halk daha çok hayvancılık ve tarımla uğraşırken bunu da geçimlik ekonomi içerisinde yerine getiriyor, artı ürün elde etmeyi fazlaca düşünmüyordu.

XIX.yüzyılın ortalarından sonra göçmenlerin Eskişehir’e akın etmesi kentin ekonomik açıdan gelişme kaydetmesinde önemli bir etken oldu. Bu etkenler kent üzerinde görülen nüfus artışı ile birlikte tarla tarımının etkinlik kazanması, tarımda o döneme göre modern aletlerin kullanılması ve üretim çalışmalarında görülen hızlanma olmaktaydı.

Göçmenlerin sağlamış olduğu gelişmenin yanında lületaşı ticaretinin de devam etmesi kentin gittikçe kalabalıklaşması ve büyümesine neden olurken geçimlik üretim ilişkileri de yerini yavaş yavaş piyasa ilişkilerine bırakıyordu. Yurt dışına ihraç edilen lületaşı madeni yanında yakın merkezlere yönelik tarım ürünleri ticareti kentin gelir kaynakları arasında başta geliyordu.

Sanayi alanında lületaşı madenciliği dışında dokumacılık ve dericilik etkinlik gösteren diğer üretim kollarıydı. Ancak kent için önemli bir gelir kaynağı olacak düzeye gelmiş değildi. Eskişehir’i tarım, sanayi ve ticaret açısından hareketlendiren esaslı gelişme XIX.yüzyıl sonlarına doğru demiryolunun kente ulaşması sonucunda gerçekleşmiştir. Demiryollarının sağladığı ucuz ve kolay taşımacılık ile hız faktörü yanında kentin bu yolların kavşak noktası durumunda bulunması önemli bir avantaj yaratmış ve bundan sonra Eskişehir’de tarımsal üretim birinci plana geçerken hayvancılık ikinci planda kalmağa başlamıştır. Geçimlik ekonomiden çıkarak Pazar ekonomisine geçen kentte bir yandan tarımsal ürünler ticareti giderek artarken, diğer yandan demiryolu sayesinde kazanılan ticari potansiyel çevre kentlerden birçok tüccar ve esnaf için ideal bir ortam olarak düşünülmüş ve bu da Eskişehir’in gelişmesi açısından çok olumlu olmuştur.

ABSTRACT

There was not any economic-valued facilities except for meerschaum in Eskişehir until the mids of the 19th century. While people was engaging in agriculture and animal-husbandry they only were making this to make their own living in economy and they didn't think to obtain surplus value from these facilities.

After the mids of the 19th century, having invaded the immigrants to Eskişehir had had an important factor in developing the economy in city. These factors were farm agriculture being of importance with he population increase in city, using modern agricultural tools in the period they are in and the increase having been seen in production activities.

Except for the development the immigrants provided, while trade of meerschaum mining being continued was causing the city big crowded and big, livelihood production relations gradually replaced market relations. Beside meerschaum exported to other countries the trade of agricultural products for close centers was of importance between income sources of city. But these were not important income sources. Except for meerschaum mining the textile industry and leather manufacturing were other production branches in industry. The chief development making Eskişehir important in trade, industry and agriculture has been achieved after the railway reached the city towards the en of the 19th century. Beside cheap and easy transport provided by railway and speed factor the city being lain in the cross roads of these roads has created an important advantage and then agricultural production was the first factor in economy while animal husbandry being the second. Potential of trade provided by the railway has been considered as an ideal market area by the merchants and artisans and this has been an advantage in the development of Eskişehir while the trade of agricultural products were increasing in the city which left the livelihood economy and accepted market economy.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
Önsöz	vii
Kısaltmalar	viii
GİRİŞ: XIX. YÜZYILDA ESKİŞEHİR'İN EKONOMİK GÖRÜNTÜSÜNÜ BELİRLEYEN ETMENLER	1
I. ESKİŞEHİR ÇEVRESİNİN EKONOMİK KOŞULLARI	11
1. Doğal Çevre	11
A- Coğrafi Konum	11
B. Yüzey Şekilleri ve Jeolojik Durum	13
C. Akarsular	16
D. İklim	18
E. Bitki Örtüsü	19
2. Sosyal Yapı	21
A. Nüfus Hareketleri	21
B. İskan ve Yerleşim	27
II. TARIM VE HAYVANCILIK	34
1. Toprakların Dağılımı ve Tarımsal Özellikleri	34
A. Bataklıklar	34
B. Kıraç Alanlar	35
C. Ormanlar	36
D. Mer'a ve Çayırhıklar	36
E. Bağ ve Bahçeler	37
F. Tarla Kültürleri	38
2. Bitkisel Üretim.....	39
A. Tahıl Ürünleri	39
B. Baklagiller	42
C. Endüstri Bitkileri	43
D. Bağcılık ve Bahçecilik	45
3. Hayvancılık	48

A. Hayvancılık Yapılan Alanlar Ve Çiftlikler	48
B. Çifteler Harası	50
a. Kuruluş Öncesi Dönem	50
b. Kuruluş	51
c. Üretim ve Islah Çalışmaları	52
d. Kaldırılışına Neden Olan Etmenler	58
C. Yetiştirilen Hayvan Cinsleri ve Miktarları	60
a. Büyükbaş Hayvanlar	60
b. Küçükbaş Hayvanlar	62
c. Kümes Hayvanları	63
D. Hayvansal Üretim	63
a. Yapağı ve Tiftik	63
b. Mandıra Ürünleri	64
c. Bal Üretimi	65
III. SANAYİ	66
1. Dokumacılık	66
A. İpekli Dokumacılık	66
B. Yünlü Dokumacılık	68
C. Pamuklu Dokumacılık	74
2. Dericilik	76
3. Madencilik	78
4. Diğer Üretim Kolları	80
IV. TİCARET	83
1. Ticaret Yapılarının Konumu ve Özellikleri	83
A. Açık Alışveriş Merkezleri	83
a. Hafta Pazarları	83
b. Sürekli Pazarlar	85
B. Kapalı Alışveriş Merkezleri	86
2. Ticari Etkinlikler ve Vergi Gelirleri	89
A. Tarım Ürünleri	89
B. Hayvan ve Hayvan Ürünleri	91
C. Lületaş	93

D. Endüstri Ürünleri	102
3. Ticaretin Gelişmesinde Demiryollarının Rolü	105
V. SONUÇ	111
BİBLİYOGRAFYA	I
LÜGATÇE	VI
EK 1, Haritalar	VIII
EK 2, Resimler	X

Önsöz

→ Palaura (yazar)

Master Tezi olarak aldığım "XIX. Yüzyılda Eskişehir'in Ekonomik Durumu" konusunda şimdiye kadar yapılmış monografik bir çalışma yoktur. Eskişehir'le ilgili eserlerde de ekonomi konusuna az yer verilmiştir. Kaldı ki bunlar da yabancı gezginlerin izlenimlerini içeren eserlerden alınmış olup bilimsel kapsamlı olmaktan uzaktır.

→ Yarak 91 1/2

Bu çalışmada XIX.yüzyılda Eskişehir'in ekonomik görüntüsünü belirleyen etmenler genel olarak incelendikten sonra konu iki ana nokta üzerinde ve dört bölümde ele alınmıştır. Birinci ana nokta ve bölüm Eskişehir çevresinin ekonomik koşulları başlığı altında doğal ve sosyal yapıları ortaya koyarak incelenmiştir. İkinci ana nokta ise Eskişehir'in XIX.yüzyılda sektörler genelindeki ekonomik etkinliklerine ayrılmıştır. Üç bölüm halinde incelenen bu kısım tarım ve hayvancılık, sanayi, ticaret başlıkları altında işlenmiştir.

Ekonomik yapıya şüphesiz maliye, vergiler, toprak yapısı ve esnaf teşkilatı gibi değişik açılardan da bakmak mümkündür. Ancak biz burada XIX.yüzyıl içerisinde Eskişehir'in ekonomisini yönlendiren etmenlerin hangi koşullarda ve hangi sektörleri etkilediğini inceleyerek konuyu anahatlarıyla ortaya koymağa çalıştık. Bunu yaparken ele aldığımız bölümlerle ekonomik yapının diğer unsurları arasındaki ilgisine yeri ve zamanına göre bir ölçüde yer verdik.

Bu çalışmada yerli ve yabancı kaynakların yanında Başbakanlık Arşivi'ndeki belgeler, **Hüdavendigâr ve Ankara Vilayet Salnameleri**, dönem içerisinde basılan kitaplar ile süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Arşivden ve ağırlıklı olarak İstanbul kütüphanelerinden yararlanılarak yürütülen çalışmamız sırasında şüphesiz süremiz itibarıyla ulaşamadığımız kaynaklar da bulunmaktadır. Bunun bilincinde olarak ayrıntılarına inilemeyen yada eksik bırakılan kısımları ileride yapacağım çalışmalarla tamamlayacağımı umuyorum.

Bana bu konuda çalışma yöntemini kazandıran, değerli bilgi ve kültürüyle ışık tutarak yardımcı olan sayın hocam Doç. Dr. Cahit Bilim'e teşekkür borçluyum.

Atila YAZICI

Kısaltmalar

AVS	: Ankara Vilayet Salnamesi.
BACD	: Başbakanlık Arşivi Cevdet Darphane.
BACİ	: Başbakanlık Arşivi Cevdet İktisat.
BACM	: Başbakanlık Arşivi Cevdet Maliye.
BAİD	: Başbakanlık Arşivi İrade Dahiliye.
BAİMV	: Başbakanlık Arşivi İrade Meclis-i Vala.
BAKKT	: Başbakanlık Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi.
BAŞD	: Başbakanlık Arşivi Şuray-ı Devlet.
BAYEE	: Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas Evrakı.
BAYTMME	: Başbakanlık Arşivi Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı.
BAYTSHME	: Başbakanlık Arşivi Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı.
bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
HVS	: Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi.
HYTA	: Hayat Yeni Türkiye Ansiklopedisi.
İİBTA	: İİİ Büyük Türkiye Ansiklopedisi.
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
MM	: Malumat.
No.	: Numara.
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa.
SF	: Servet-i Fünun.
SFPE	: Servet-i Fünun Politika Eki.
TA	: Türkiye Ansiklopedisi.
TCTA	: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi.
TV	: Takvim-i Vekayi.
TVSOD	: Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi.
v.d.	: Ve devamı.
YA	: Yurt Ansiklopedisi.
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan.

GİRİŞ: XIX. YÜZYILDA ESKİŞEHİR'İN EKONOMİK GÖRÜNTÜSÜNÜ BELİRLEYEN ETMENLER

Eskişehir, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Sultanönü sancağının merkezi olmasına rağmen devletin yayılma politikasının güçlü olduğu yıllarda ihmal edilmiş bir kenttir(1). Bu ihmal doğal olarak kentin yönetim durumu üzerinde de kendini göstermiştir(2). 1257/1841 yılında sancak merkezi konumunu yitirmiş olan kent, Hüdavendigâr eyaletinin Kütahya sancağına bağlı bir kaza merkezi haline gelmiş(3), 1915 yılına kadar da bu şekilde yönetilmeğe devam etmiştir(4).

Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle önemi azalmaya başlayan kentin ekonomisi de duraklama dönemi içine girmiş ve XIX.yüzyılın ortalarına kadar da herhangi bir gelişme gösterememiştir. Ancak bu tarihten itibaren kentte görülen hareketlenme durgun giden yaşamı değiştirmeye başlamıştır.

Eskişehir'in ekonomik yönden duraklama dönemine girmesinin nedenlerinden biri askeri ve stratejik açıdan uğradığı kayıptır. Kent askeri ve stratejik önemini Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308) içinde uç vilayeti olmasından almış ve bu özelliğini Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihiyle de bütünleştirmişti. Osmanlı egemenliğinin tam olarak sağlanmadığı Anadolu'da Moğol saldırılarından gene bu özelliği ile uzak kalmıştı. Selçuklular zamanından kalan ticari potansiyeli yanında XIII.yüzyılın sonlarına doğru Moğol baskılarıyla gelen kentlilerin güvenliklerini sağlamak amacıyla fütuvvet teşkilatı içinde bütünleşmesi mesleki dayanışmayı kuvvetlendirerek kent ekonomisine olumlu etki yapmıştı(5).

Eskişehir askeri bakımdan etkinliğini Orhan Bey Dönemi'nde (1324-1361) kaybetmeğe başlamıştı. Orhan Bey'in fetihlerin yönünü Batı Anadolu ve Rumeli'ye çevirmesi, devlet merkezini Bursa'ya taşınması kentin askeri etkinliğini ve stratejik önemini oldukça azaltmıştı.

Osmanlı Devleti, Orhan Bey'den sonra Rumeli yönünde fetih politikasını sürdürdüğü

(1) Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992, s.13.

(2) Gaye Ertin, *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul 1994, s.13.

(3) TV, 225 (12 Recep 1257), s.1.

(4) Besim Darkot, "Eskişehir", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1966, s.385.

(5) Ertin, s.14.

gibi Anadolu'da Türk birliğini sağlamak amacıyla beylikleri ortadan kaldırmayı da amaçlamıştı. Devletin izlemiş olduğu bu politikalar Eskişehir çevresini savaştan uzak, güvenli bir ortama kavuşturmuş; kentte sakin bir yaşamın gelişmesine de olanak sağlamıştı. Fatih Sultan Mehmet'in (1451-1481) Akkoyunlu Beyliği'ni 1473'de yenilgiye uğratmasıyla Anadolu huzur ortamına kavuşmuş ve kentin güvenliği daha da artmıştı. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde (1520-1566) Irak seferi sırasında ordunun konaklama gereksinimi dışında herhangi bir askeri faaliyete sahne olmamıştı.

Stratejik önemi kalmayan ve sakin bir yaşam süren kent, ilginç gelişmelerle de karşılaşmayınca daha az ilgi görmeğe başlamıştı. Eskişehir'de hayvancılık ve geçimlik tarım ekonomisi dışında bir etkinliğin olmaması da buna eklenince durgun bir yaşam söz konusu olmuştu(6).

Eskişehir'in öneminin azalmasına ve ekonomik açıdan belirgin bir etkinlik göstermemesine neden olan bir başka faktörde paşa sancağı Kütahya'nın yakınında olmasıydı. Bütün ticaret ve sanayi olanaklarının Kütahya'da yoğunlaşması Eskişehir'in ekonomik yönden gelişme kaydetmesini engellemişti(7).

Kentin gelişmesinde yaşanan bir başka olumsuzluk da XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Celali isyanlarıdır. Bu isyanlardan kent çok zarar görmüş, asayiş ortamının bozulmasıyla da çok hareketsiz bir görünüme girmişti.

Bunların dışında XVII. yüzyıldan sonra ticaret yollarının denizlere kaymasıyla Anadolu'nun dünya ticareti içindeki öneminin azalması Eskişehir'i etkileyen bir başka faktör olmuş, kentin ticaret yolları üstünde yer alan diğer merkezlerde olduğu gibi önemini giderek azalmasına da ortam hazırlamıştı(8).

Eskişehir'in bu durağan yapısı XIX. yüzyıl ortalarına doğru değişmeye başlamıştır. Bu değişmeye neden olan iki etmen vardır. Bunlardan biri Anadolu tarımının önem kazan-

---

(6) Doğru, s.39 v.d.

(7) Doğru, s.62.

(8) "Eskişehir", **Yurt Ansiklopedisi**, c.IV, İstanbul, 1982, s.2890.

ması, diğeri de lületaşı ticaretine bağılı olarak bir canlanmanın gerçekleşmesidir(9).

Osmanlı İmparatorluğu Batı yönünde fetihlere önem verdiğinden Rumeli toprakları yoğun bir üretime sahne olmuştu. Buna karşılık İç Anadolu topraklarında düzenli ve yeterli bir ekim yapılmamıştı. Tarımsal faaliyetler yerel ve ordunun gereksinmelerini karşılayacak ölçüde kalmıştı. İmparatorluğun izlemiş olduğu tarım politikası nedeniyle Anadolu'nun bu potansiyeli değerlendirilememişti(10).

Tarım alanlarının yeterli ölçüde değerlendirilememesinin bir başka nedeni de ulaşım sisteminin yetersizliği olmuştu(11). Köylüler yalnızca yiyeceğini sağlamak için ekim yapmakta, satıp zengin olmak için fazla ekmeyi düşünmemekteydi. Fazla ürünü nereye, hangi yolla nakledeceğini, kime ve kaçta satabileceğini bilemediğinden tarım alanları gelişme gösterememişti.

Tarım alanlarının gelişmesini iç gümrükler, devletin ürünlerin alımında uyguladığı tekel ve aldığı ürünün belli merkezlere taşıtılmasını angarya olarak köylüye yaptırması da olumsuz yönde etkilemişti(12).

Tarımın henüz geleneksel yöntemlerle yapılması, iç güvenliğin sağlanamaması, savaş ortamlarının sürmesi de tarımsal çalışmaları olumsuz etkilemişti. Osmanlı İmparatorluğu savaşlarda başarı gösteremeyip, fetih gelirlerinden yoksun kalınca toprak rejimini de değiştirmek zorunda kalmış, ülke toprakları hazineye para getirsin diye mültezimlere kiralanmağa başlanmıştı. Ekonomik durumun bozulması tımar sisteminin işleyişini olumsuz yönde etkilemiş, tımarlı sipahilerin yerini mültezimler almıştı(13). Merkezi otorite zayıflamış ve mahalli güçler tarım üzerinde etkili olmuştu. Ayrıca bu güçler birbirleri ile üstünlük kurma savaşına da girmişti. Bu nedenle üretimi geliştirecek ilişkilerde bulunamamışlardı(14).

---

(9) Ertin, s.16.

(10) Necdet Tunçdilek, **Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul 1986, s.124.

(11) Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisat Sistemi", **Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür**, c.V, İstanbul 1993, s.133.

(12) Musa Çadırcı, **Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1991, s.8.

(13) Ahmet Yücekök, **100 Soruda Türk Devrim Tarihi**, İstanbul, 1984, s.17 v.d.

(14) Tabakoğlu, s.133.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımda yaşadığı bu olumsuz koşullar Rumeli'deki toprak kayıplarıyla daha da artmıştı. Tarım alanlarında önemli bir potansiyel oluşturan Rumeli topraklarının yitirilmeğe başlamasıyla imparatorluk Anadolu ile ilgilenmeğe yönelmişti. Bunun sonucunda da Anadolu tarımı önem kazanmağa başlamıştı(15).

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu tarım alanlarının yeterli şekilde değerlendirilmesi için çözüm arayışlarına girmişti. Anadolu'da boş, işlenmemiş ve terk edilmiş yerler oldukça fazla olduğundan hem bu alanların tarım alanı olarak değerlendirilmesi, hem de başıboş göçerlerin yerleşik halka verdikleri zararlar birlikte düşünülerek yeni bir tarım politikası izlenmeğe başlanmıştı. Bu politika göçerlerin yerleşik halka verdikleri zararları önlemek amacıyla onları işlenmemiş, ıssız bölgelere yerleştirecek bir iskan çalışmasını esas alıyordu. Burada amaç boş toprakların şenlendirilip, yeniden tarıma açılması olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım alanlarını değerlendirme gayretlerine rağmen XIX. yüzyıl başlarında tarla ekimi mevcut nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan öteye geçmemişti. Çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte yaygın üretim tipi henüz küçük tarım işletmeciliği idi(16). Anadolu'da tarım alanları ve ekili sahalara yeterli düzeye gelmediğinden değerlendirilemeyen alanların mer'a olarak kullanılmasına devam edilmekteydi.

Ekili toprakların yeterince değerlendirilememesine rağmen, boş toprakların tarıma açılıp işlenmeğe başlanması ticari yaşamı az da olsa hareketlendirmişti. XIX. yüzyılın ortalarına doğru mer'a olarak değerlendirilen alanlarda köyler kurulup yeni tarlalar açılmağa başlanması durgunluk dönemi içine giren yerleri olumlu yönde etkilemekteydi(17).

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım alanında geliştirdiği yeni politika Tanzimat Dönemi'yle (1839-1876) etkinlik kazanmağa başlamıştı. Merkezi otoritenin uygulanmağa çalışılarak yerel güçlerin etkinliklerini gidermek, üretimi geliştirici yönde köklü bir politika olarak esas alınmaktaydı.

Tanzimat Dönemi'nde dış satımı yapılan tarım ürünleri için üretimin teşvik edilmesi-

---

(15) Ertin, s.16.

(16) Tabakoğlu, s.133 v.d.

(17) Necdet Tunçdilek, **Eskişehir Ovası**, İstanbul, 1954, s.210.

ne, tarımın modernleştirilmesine, ekimi yaygınlaşması istenen ürünler için geçici vergi muafiyeti sağlanmasına, köylüye kredi ve tohum verilmesine, yol yapılmasına ağırlık verildiği gibi tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilerek devlet tekellerinin tasfiye edilmesi ile ticari yaşama hız kazandırılması amaçlanmış, geçimlik üretim tarzı da yavaş yavaş piyasa ilişkilerine dönmeğe başlamıştı(18).

Tarımsal üretimin karakter değiştiren bu yönü, Anadolu'da çeşitli bölgelerde farklılık göstermekle birlikte çok yerde kendini hissettirmişti. Anadolu'da tahıl ekim alanlarının sürekli artması, buğday ve arpa dışındaki tahıl ekiminin de yapılması genel bir eğilimin sonucu olarak tarımın yalnızca geçim ekonomisi için yapılmadığını göstermekteydi. Sadece buğday ekim oranları ele alındığında 1/3'lük artış görülmesi bunun bir kanıtı olmaktadır(19).

Boş toprakların tarıma açılıp işlenmesi üretim artışı sağlayarak ticari yaşama hareket getirmişti. Ticari yaşamın getirdiği bu hareket özellikle isyanlarla huzur ortamı bozulan ve devletçe ihmal edilen Anadolu'daki yerleşim birimlerinde az da olsa değişim yaratmıştı.

Anadolu'daki bu olumsuz koşullardan etkilenen Eskişehir ovasında XIX. yüzyıl başlarından sonra devletin iskan politikası gereği bir değişim gözlenmeye başlanmışsa da, aynı yüzyılın ortalarına kadar mer'aların kapladığı alanlar yeterli ölçüde tarıma açılmadığından hayvancılık ön planda kalmağa devam etmişti. Buna rağmen Eskişehir Ovasında önceleri mer'a olan yerlerde köylerin kurulmağa başlamasıyla buraların tarım alanı olarak değerlendirilmesi eğilimi arttığından hem tarım alanları gündün güne artış kaydetmiş, hem de buna bağlı olarak ticari bir hareketlilik gözlenmiştir.

Tanzimat Dönemi'ne kadar daha çok tahıl ekimine ağırlık veren bir tarımsal çalışma içinde olan Eskişehir, bu dönemle birlikte tahıl ekimi yapılan ürünlerde çeşitliliği arttırdığı gibi, başka ürünlerin ekimine de yer vermeğe başlamıştı(20). Pamuk, haşhaş ve üzüm üretimine geçilmiş, bunların fazlası çevre illere satılmıştı(21). Tarımda günlük geçim kaygısı dışında fazla üretime geçme çalışmalarına devlet de destek olmaktaydı. Seyitgazi kazasında

(18) Tabakoğlu, s.133.

(19) "Ekonomi", YA, c.XI, İstanbul, 1982, s.8165.

(20) Tunçdilek, s.210 v.d.

(21) Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, Bursa, 1290, s.136.

hububat ekimi yapacak çiftçilere devletçe verilen krediler destek olmuş, burada üretim zamanla çok artmıştı(22). Bunun dışında Eskişehir, Karacaşehir, Seyitgazi, İnönü kazalarında halkın ekonomik gücü dikkate alınmış ve vergilerde indirime gidilerek üreticiler desteklenmiştir(23). Tarımda yaşanan gelişmeler sonucunda ticari yaşamda da hareketlilikler başlamış, bu hareketlilik kentteki tarım alanlarının genişleme göstermesi oranında artış kaydetmişti(24).

XVIII.yüzyıl sonlarından başlayarak özellikle XIX. yüzyıl ortalarına doğru Eskişehir'e ekonomik yönden canlılık kazandıran ikinci etmen lületaşı ticareti olmuştur. Bu yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın çeşitli fuarlarına katılan Türk tüccarları lületaşını sergileyerek tanıtmağa başlamışlardı. Avrupa'da ilgi görmesi üzerine Eskişehir çevresinde lületaşı çıkarılması için çalışmalar başlamış, bu amaçla köyler kurulmuştu. Kente de lületaşını dış ülkelere pazarlamak amacıyla bir tüccar sınıfı yerleşmeğe başlamış ve ekonomik yaşamda bu gelişmeğe bağlı bir canlanma görülmüştü(25).

XIX. yüzyıl boyunca da devam eden lületaşı ticareti Eskişehir ekonomisi için belirleyici bir özellik taşımış, kısa sürede artan lületaşı taleplerini karşılama çabaları Eskişehir bölgesini madencilerin toplandığı bir yer haline getirmişti. Lületaşı temizleme amacıyla açılan bir çok taş temizleme atölyesi de buna eklenince bir çok işçiye geçim kaynağı olmuştu(26).

Eskişehir'de çıkarılan lületaşı başta Viyana olmak üzere diğer Avrupa kentlerine işlenmeden ihraç edilmişti. Yurt dışından gelen talepler attıkça maden ocakları çevresinde daha çok işçi toplanmağa başlamış; bunun doğal sonucu olarak da çevredeki köylerin sayısı ve nüfusu gün geçtikçe artış kaydetmişti(27).

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım da izlediği politika ve lületaşı ticaretiyle Eskişehir'in hareketlendiği gözlenmiş olmakla beraber bayındırlıktan uzak görüntüsü ortadan kalkmamıştır. Kenti çeşitli tarihlerde ziyaret eden gezginler de

---

(22) **BACİ**, 1479 (25 Rebiülevvel 1262).

(23) **BAİMV**, 444 (20 Rəcəp 1257).

(24) Tunçdilek, s.211.

(25) Tunçdilek, s.297.

(26) Cengiz Tekin, **Lületaşının Ekonomik Analizi**, Ankara, 1973, s.18.

(27) Tunçdilek, s.298.

bu görüntüyü belirtmişler, Eskişehir'i fakir, küçük bir kasaba olarak tasvir etmişlerdir(28).

XIX. yüzyılın son çeyreğinde özellikle lületaşının kentin ekonomik yaşamına getirdiği hareketlilik devam etmişse de bu yönde belirleyici tek etmen olmaktan çıkmıştır. Eskişehir ekonomisine yön veren artık iki unsur vardır. Birincisi Kırım'da başlayan göç hareketlerinin Kafkasya ve Balkanlar'da devam etmesi, ikincisi ise 1890'dan itibaren demiryolu inşaatının Eskişehir'e yaklaşması(29).

XIX. yüzyılın ortalarından sonra Kafkasya, Kırım, Romanya ve Bulgaristan'dan gelen büyük göç dalgalarının bir kısmının Eskişehir bölgesine gelmesiyle uzun zamanlar durağan bir karakter gösteren yerleşmede büyük değişimler olmuştur.

Gelenler gerek Türkiye'ye, gerek Eskişehir'e tamamen yabancı, hatta bazılarının kültür bakımından da tamamen ayrı insan grupları oldukları görülmüştür. Rus Çarlık yönetiminin XVIII. yüzyılda başlayan fetih hareketleri sonucunda Kafkasya ve Kırım ülkelerini ya kendine katmak, yada nüfusuna almak suretiyle başlayan imha politikası XIX. yüzyılda bu bölgede yaşayan Türk ve Müslüman kimseleri yurtlarını terk etmeğe zorlamıştı.

Eskişehir bölgesinde ilk göçmenlerin görülmesi 1862 yılında Çerkezlerin isyanı ve Ruslara yenilgisi, daha sonra Abazaların Rusya'ya isyan edip yenilmeleri ve Türkiye'ye göç etmeleriyle başlamıştı. Bu gelişmelere göre Eskişehir'e ilk gelenler Abazalar'la Çerkezler olmaktaydı. Bu yıllar içinde Kırım'da başlayan göçün Eskişehir'e yönelmesiyle sekiz Tatar köyü kurulmuştu(30).

Bundan sonra oluşan 1877-1878 göçü Eskişehir'de yerleşmenin en hararetli olduğu bir devreye rastlamaktaydı. Bu tarihlerde Kafkasya'dan son Çerkez göçüde başlamıştı. Bunların bir kısmı Eskişehir'e yerleşirken aynı tarihlerde 1877 Tuna savaşından sonra bu sefer de Balkan göçünün başladığı görülmekte, bundan başka son Kırım göçü de bunlara eklenmekteydi. İşte Balkan, Kırım ve Kafkasya göçmenlerinin aynı zamanda Eskişehir çevresinde

---

(28) Tunçdilek, s.202.

(29) Ertin, s.17.

(30) Ethem, Fevzi Gözaydın, **Kırım Türkleri'nin Yerleşmesi ve İskanı**, İstanbul, 1948, s.71.

görülmeleri ve hepsinin yerleşmeleriyle bölgede köy sayısı süratle artmıştı(31).

Göçmenlerin yerleşmesinden önce Eskişehir'de 45 km² ye 1 köy düşerken göçmenlerin iskanından sonra 26 km² ye 1 köy düşmekteydi. Kentte köy sayısına bağlı olarak kırsal nüfusun da artış kaydettiği gözleniyordu(32).

Göçmenler hayvancılıktan çok tarla işleri ile ilgilenmişler, tarımsal faaliyetlerde geldikleri yerlerde sahip oldukları bilgileri uygulamışlardı. Demir pulluk, at arabası gibi o dönem için ileri sayılabilecek aletler kullanmışlar; mısır, burçak ve endüstri bitkilerinden pancar tohumları getirip ekmişlerdir. Getirip kullandıkları araçlarla tarımsal üretimin daha iyi koşullarda yapılmasını sağlamaları yerli köyleri de etkilemiş, onlar da zaman içerisinde yeni tekniklere göre çalışma yapmışlardı(33).

Göçlerin etkisi kendisini yalnızca kırsal alanda hissettirmemiş, kent içinde de aynı etki görülmüştü. Sönük bir kasaba karakteri gösteren kentin göç hareketleriyle hem nüfusu süratle artmış hem de gelişme yolu içine girmişti.

1877'den sonra gelen göçmenlerin bir kısmının Porsuk'un karşı sahilinde yerleşmeğe başlamasıyla yeni mahalleler kurulmuş, şehir kuzeye doğru (ovaya doğru) genişleme kaydetmişti. Eskişehir'in on dakika kadar uzağında küçük bir kent oluşmağa başlamış, göçmen mahallelerinin artmasıyla genişleyen bu kent doğrudan Eskişehir'e bağlanmıştı(34). Göçmenlerin etkisiyle Eskişehir'de artan nüfusun gereği olarak yeni mahalleler kurulmuş ve kentin küçük bir kasabaya benzeyen görüntüsü de ortadan kalkmağa başlamıştı.

Eskişehir'in XIX. yüzyıl sonlarında süratle gelişmesini sağlayan ve ekonomisini canlandıran en önemli etmen ise demiryoluna kavuşması olmuştur(35). Bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu üzerinde başlayan emperyalist denetim, ülkenin dış ekonomik yapılarla bütünleşmesini gerektirmişti. Yabancı sermayenin yapmış olduğu yatırımların bir çoğu taşrada-

---

(31) Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.XV/4 (İstanbul, 1954), s.203.

(32) Tunçdilek, *Ova*, s.211.

(33) Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*. Ankara, 1994, s.229.

(34) Tunçdilek, *Eskişehir Bölgesi*, s.204.

(35) Tunçdilek, *Ova*, s.203.

ki kentlere de kaymaktaydı. Liman, demiryolu yapımları o güne kadar durağan seyreden kentleşmeleri hızlandırmıştı. Demiryollarının geçtiği güzergahlar üzerinde bulunan kent, kasa hatta köyler bile bu yeni yol sisteminin etkisinde kalmaktaydı(36).

Demiryolu, Eskişehir üzerinde de köklü değişiklikler yapmıştır. Daha önce bir göç dalgasını yaşayan kent, o dönem için ileri sayılabilecek tarım araçlarıyla tanışmışken demiryolunun sağlamış olduğu ucuz ve kolay nakliye sayesinde önemli bir avantaj daha kazanmıştı. Bunun sonucunda tarımda pazar için üretim yapılması daha önemli olmuştur(37).

Demiryolu hattının yapımı sırasında bile hat boylarında ve istasyon inşaatı yakınında hububat kümelerinin yığılması üretimdeki artışın görüntüsünü ortaya koymuştur(38). Eskişehir'in tarımsal etkinliklerinde bundan sonra tarla tarımı birinci plana geçmiş, hayvancılık ikinci planda kalmıştır.

Demiryolunun Eskişehir'e ulaşması tarım ile başlayan ticaretin daha da genişlemesine neden olmaktadır. Önemi gittikçe artarak bulunduğu bölgenin sınırlarını aşacak konuma ulaşmış, ticaretle uğraşan kimseleri de kendine çekmeğe başlamıştı. Yeni demiryolu; karayolu güzergahını izlemediğinden Kütahya, Seyitgazi, Sivrihisar kasabaları demiryoluna sapa kalmışlardı. Bu kasabaların tüccar sınıfı ile esnafının büyük bir kısmının eski yerlerini terk ederek Eskişehir'e yerleştiği görülmektedir. Bu yeni gelenlerin kentin ticari faaliyetlerini organize edecek bir düzeye gelmesinde önemli katkıları olmuştur. Dükkan, mağaza sayılarının artmasıyla birlikte Eskişehir finans alanında gelişme kaydetmeğe başlamıştı.

Demiryolunun gelişiyile Batı Anadolu'nun Orta Anadolu'ya açılış kapısı niteliğini kazanan Eskişehir'de sanayi faaliyetleri de hızlanma göstermişti(39). Bulunduğu konumun önemi yanında ucuz yolcu taşımacılığı ve kolay nakliye olanaklarına sahip olması bunda ayrı bir etken olmuştur.

Demiryolu kentin bayındırlaştırılması çalışmalarına da hız kazandırmaya başlamış,

---

(36) İlhan Tekeli, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV, İstanbul, 1985, s.879.

(37) "Eskişehir", **YA**, c.IV, s.2874.

(38) Roman Oberhummer-Heinrich Zimmerer, **Durch Syriend und Kleinasien**, Berlin, 1899, s.384.

(39) Tunçdilek, **Evrım**, s.148.

daha önce göçmenler tarafından kentin kuzey kısmında başlayan gelişme 1890 yılında demiryolu hattının yaklaşmasıyla daha da hızlanmıştı. Porsuk'un iki kenarında yeni inşaatlar yükselmiş, bunların arasında oteller yapılmıştı. Kent, göçmenlerin yaşadığı mahallelerin genişlemesiyle güneye ve demiryoluna doğru yayılmağa başlayarak oldukça büyümüşü(40).

Eskişehir'in ekonomik açıdan kazandığı önem ve bunun sonucunda göstermiş olduğu gelişme XIX. yüzyıl boyunca sürekli artış gösteren bir grafik çizmiştir. Özellikle demiryollarıyla birlikte coğrafi konumunun önemi kentin sönük geçen dönemlerin etkisinden hızla kurtulmasına yol açmıştır. Coğrafi konumunun dışında yer şekilleri, akarsular, iklim ve bitki örtüsü gibi doğal koşullar ile nüfus hareketleri ve iskan faaliyetleri gibi etkenler de kentin ekonomik gelişimi üzerinde etkili faktörler olmuştur. Eskişehir, doğal çevresi ve sosyal yapısının getirdiği koşullara bağlı olarak diğer sektörleri ekonomik bünyesine almıştır.

---

(40) Tunçdilek, s. 147.

I. ESKİŞEHİR ÇEVRESİNİN EKONOMİK KOŞULLARI

1. Doğal Çevre

A- Coğrafi Konum

Eskişehir, İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, Sakarya Nehri'nin bir kolu olan Porsuk Çayı'nın ve ona dökülen Sarısu suyunun geçtiği geniş bir ovanın güney kenarında, Porsuk Çayı'nın sağ tarafında kurulmuş eski bir yerleşim merkezidir(1).

XIX. yüzyılda Eskişehir'in sınırları için genel bir tanım yapmak taşra yönetiminde yapılan düzenlemeler nedeniyle mümkün değildir. Kent, önceleri Sultanönü de denilen ve XIX. yüzyılda daha çok Eskişehir adı ile anılan sancağın merkezi olmuşsa da bu durumunu Anadolu eyaletinin kaldırılmasına kadar koruyabilmiştir(2).

Eskişehir'in sancak merkezi durumunda kaza ve nahiyelerinin kesin sınırlarını belirtmek tahmini olarak mümkündür. Nitekim sancağın bugünkü Eskişehir ve Bilecik kentlerinin kaza ve nahiyelerinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu öne süren tahminler yapılmıştır. Ancak bu tahminlerde Eskişehir ve Bilecik'in bugün içerdikleri kaza ve nahiyeler tam olarak yer almamıştır. Ayrıca bu iki kentin yönetim statüsünde tam bir netlik de görülememiştir. Her iki kente bağlı nahiyelerde bazen farklılıklar da görülmüştür(3). Bu nedenlerden dolayı sancağın sınırlarını akarsuların geçişine göre çizmek daha tutarlı kabul edilmiştir.

Güneyinde Sakarya Nehri ve onun kolu olan Seydi suyu ile doğu, kuzey, kuzeybatı sınırında Sakarya Nehri'nin geçtiği Eskişehir sancağının kuzeybatıda en son yerleşme yeri Osmaneli olmuştur. Bilecik-Osmaneli hattının batıya doğru akan Adronos (Orhaneli) Çayı ile kesiştiği çizgi sancağın kuzeybatı sınırını içermiştir. Buradan güneydoğuya doğru Seydi suyuna kadar olan sınırı ise Porsuk Çayı oluşturmuş ve bu çay sancağı doğu-batı yönünde ikiye ayırmıştır(4).

---

(1) Darkot, s.384.

(2) Halime Doğru, "XX.Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", *Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.II/1 (Eskişehir, 1989), s.183.

(3) Bkz. Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul, 1996, s.31 v.d.

(4) Doğru, *Sultanönü*, s.87.

1257/1841 yılında Anadolu eyaletinin yerine Hüdavendigâr vilayeti kurulunca kentin yönetim biçimi değişikliğe uğramış ve bir kaza merkezi haline gelmiştir(5). Sancak sınırları; kaza olmasından bir süre sonra giderek küçülmeğe başlayan Eskişehir, Hüdavendigâr vilayetinin 1867'de teşkilatlanması ile birlikte sadece Seyitgazi ve İnönü nahiyelerini içine alabilmiştir(6). Eskişehir'in kaza olarak yönetimi nahiyelerinde görülen bazı küçük değişimler dışında 1915 yılına dek sürmüştür(7).

Eskişehir kazasının kuzeyinde merkezi Bilecik olan Ertuğrul ile güneyinde Karahisar sancakları, doğusunda Ankara vilayetine bağlanan Sivrihisar kazası, batısında ise Kütahya sancağının kaza merkezi yer almış ve 8400 km² lik bir yüz ölçümüne sahip olmuştur(8).

Eskişehir'in kaplamış olduğu coğrafi alanın büyüklüğünde değişimler olmuşsa da bulunduğu coğrafi konumun önemi dolayısıyla kent bundan fazla etkilenmemiştir. Coğrafi konumu kente, bütün İç Anadolu yollarının Marmara Bölgesi'ne ve İstanbul'a ulaştığı bir merkez olma özelliği kazandırmıştır(9).

Eskişehir, İnegöl üzerinden Bursa'ya bağlanmış, Sakarya ve Karasu vadilerini izleyen yollarda Söğüt üzerinden geçerek Eskişehir'de toplanmıştır. Bu yollar Eskişehir'den sonra bir yandan İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeyine, Ankara'ya öte yandan da Seyitgazi, Çifteler, Bolvadin yolu ile Konya'ya bağlanmıştır(10).

XIX. yüzyılın sonunda demiryollarının Eskişehir'den geçmesi ve kentin bu yönden kavşak durumuna gelmesi ile coğrafi konumunun önemi daha da artmıştır. Demiryolu hattı Eskişehir'den sonra iki kola ayrılmıştır, birincisi Porsuk Çayı'nın akış yönünü izleyerek Ankara'ya, ikincisi ise Kütahya ve Afyon üzerinden Konya'ya ulaşmıştır. Bunun sonucunda Eskişehir'in İç Anadolu ile Ege kıyı bölgesi arasında bir geçiş kenti olma özelliğinde de bir artış kaydedilmiştir(11).

(5) TV, 225 (12 Recep 1257).

(6) Doğru, **Eskişehir'de Nüfus Hareketi**. s.191.

(7) Darkot, s.385.

(8) HVS, Bursa, 1316, s.345.

(9) Tunçdilek, **Ova**, s.302.

(10) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2841.

(11) Tunçdilek, s.310.

Eskişehir'in içinde bulunduğu coğrafi konumun özelliği her zaman önemini korumuş, sanayi ve ticaretin kentte hızla gelişme göstermesinde en büyük pay sahibi olmuştur(12).

B. Yüzey Şekilleri ve Jeolojik Durum

Eskişehir'in yüzey şekillerini genel olarak Sakarya ve Porsuk havzalarındaki düzlükler ile bunları çevreleyen dağlar oluşturur. Havza düzlüklerini kuzeyden Bozdağ ve Sündiken Dağları, batı ve güneyden ise Türkmen Dağı ve Yazılıkaya Yaylası sınırlamaktadır(13). Sancak sınırları konumunda iken içine aldığı Bilecik'in yüzeyi ise, dik ve derin vadilerle yarılmış, üzerinde yer yer basık sırtlar ve tepelik alanlar görülen yaylalar şeklindedir(14).

Eskişehir sancağı içinde engebelik ve dağlık alanlar görülmekle birlikte yükseltileri çok fazla değildir. Eskişehir çevresinde Türkmen Dağı 1825 m ile en yüksek nokta konumunu içermektedir(15). Sancağın Bilecik kazası da çok yüksek dağlara sahip değildir. 1500 m. yi geçen yükseltiler sancak sınırları içinde yer almamıştır(16).

Genellikle dağlarla çevrilmiş olan ovaların içinde Porsuk, Sarısu ve Yukarı Sakarya ovaları büyük önem taşımaktadır. Yaylalık alanlar Türkmen Dağları'nın doğu uzantıları ile Bozdağ ve Sündiken Dağları üzerinde yer alır. Büyük kesimi Eskişehir sınırları içinde bulunan Sündiken Dağları'nın batı uçları Bilecik kazasından içeri doğru girmektedir(17).

Eskişehir Ovasının kuzey kısmının (Sündiken Dağlarının güney kısmı) paleozoik (Birinci zaman) yaşlı kristalize kalkerlerden, güney kısmı ise neojen (üçüncü zaman) göl depolarından oluştuğu çeşitli araştırmacılar tarafından saptanmıştır. Yerkabuğu hareketleriyle çökerek büyük bir çukurun oluştuğu alanda, suların dolması ile büyük bir neojen gölü meydana gelmiş ve daha sonra göl tortular ile dolmağa başlamıştır. Bu tür hareketlerle bağlantılı

(12) Tunçdilek, s.302.

(13) Cahit Işık-Kenan Şanlıer, **Sosyo-Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye?**, Eskişehir, 1988, s.3.

(14) "Bilecik", **İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, c.I, İstanbul, 1991, s.212.

(15) Işık-Şanlıer, s.3.

(16) Osman Yalçın, **Bilecik**, İstanbul, 1961, s.7.

(17) HVS, Bursa, 1302, s.449.

olarak volkanik faaliyetler de görülmüş ve iklimde oluşan değişmelere bağlı olarak göller kurumuş, alüvyonlar birikmeğe başlamış, eski alüvyonlar taraçalar halinde yüksekte kalmıştır(18). Böylelikle ovada hafif tepelik alanlar, platolar, faylar gibi jeomorfolojik şekiller oluşmuştur.

Jeomorfolojik gelişimden kısaca söz edilen Eskişehir Ovası içinde kent merkezinin bulunduğu kesim ise Sarısu suyunun meydana getirdiği ovanın son bulduğu, buna karşılık Porsuk Çayı'nın Karacaşehir'den çıkarak kuzeydoğu yönünde akması ile oluşturduğu alüvyal dolgu (akarsu yığıntıları) ile bunun güneyinde yükseltisi 900 m. civarında olan neojen plato ve ova yüzeyi üzerindeki 840 m. civarındaki hafif tepelik alanlar üzerindedir. Kentin yerleşim alanının asıl gelişme gösterdiği alüvyal dolgu alan ise doğuya kadar uzanan ve Porsuk Çayı'nın oluşturduğu eski alüvyonlar ve yine Porsuk yatağının yarattığı çoğunluğunu kil, kumlu kil, silt ve çakılların meydana getirdiği yeni alüvyonlardır(19).

Ovanın oluşumu sırasında yerkaşu hareketleri sonucunda bir takım kırık hatları oluşmuş ve yer yer fay çizgileri belirmiştir. Kent merkezinin de dahil olduğu bazı kesimlerde söz konusu fay çizgilerinden sıcak su kaynakları çıkmıştır(20). Buna benzer oluşumlar Bilecik çevresinde de görülmektedir. Burada volkanik kökenli kayalıklar bulunmakta ve volkanik izler İnönü ovasından itibaren kırık hatlar içermektedir. Bu hattın üzerinde yer yer sıcak su kaynaklarına sahip oluşumlardır(21).

Bu jeomorfolojik özellikler ile yerleşme arasında kurulan ilişki ise ilk olarak, kentin ova gibi düz veya düze yakın bir yüzey şekline sahip olması ile beliren toplu yerleşme özelliği göstermiş olmasıdır(22).

Kentlerin yerleşme tarihi içinde eskiçağ dönemine dönülürse ilk yerleşmenin ova üzerinde başladığı görülecektir. Eskişehir'de yüzey şeklinin yarattığı olumlu bir faktör olarak, önemli yolların ova üzerinden geçmesi ve verimli alüvyal topraklara sahip olması ile birlikte tarımsal çekiciliği de buna eklenince toplu yerleşme için seçilmesindeki neden daha

---

(18) Mehmet Ardos, **Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi**, c.II, İstanbul, 1985, s.98.

(19) Ertin, s.94.

(20) "Eskişehir", **Türkiye Ansiklopedisi**, c.XV, Ankara, 1968, s.425.

(21) "Bilecik", **Hayat Yeni Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, 1986, s.77.

(22) Fikret Çelikkanat, **Eskişehir**, Eskişehir, 1981, s.18.

iyi anlaşılacaktır. Bu olumlu koşullara rağmen ovanın savunma açısından güçlük yaratması kentin Karacaşehir'in yer aldığı neojen diklikler üzerine taşınmasına neden olmuştur. Burasının yüzey şeklinin çevresine oranla yüksek oluşu çevrenin kuşbakışı olarak görünmesini sağlamış ve yerleşmeğe savunma amaçlı bir kullanım özelliği kazandırmıştır. Türkler'in Anadolu'ya egemen olması ile tekrar eski alanına ancak daha güneydeki neojen plato yamaçlarına taşınan kentin bu alanı seçmesi Porsuk Çayı'nın çevresindeki bataklıklardan, taşkınlardan korunma ve alüvyal oviden geniş bir ekonomik kullanım sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir(23).

Jeomorfolojik yönden bir etki de ulaşım üzerinde olmuştur. Eskiçağda ovaların kolay açılan bir yüzey şekli olması nedeniyle önemli yolların kent yakınından geçmesi, aynı etkinin bir sonucu olarak demiryolunun da yerleşmeğe yakın kısma döşenmesi gelişmeyi yönlendirmiştir(24).

Eskişehir, yavaş yavaş kuzeyde bulunan demiryoluna doğru büyümüş, Porsuk Çayı'nın sol kıyısında daha genişlemiş ve yayılmıştır(25).

Yerkabuğu hareketleri sonucu oluşan fay ve kırık hatları sıcak su kaynakları çıkışına neden olması ile olumlu, faylı yapının sismik bakımdan faaliyet yaratarak depremlere neden olması ise bir olumsuzluk olarak kenti her iki yönde etkileyen faktörlerdir.

Jeomorfolojik yapı, yerin ve toprak yapısının özelliği ile de belirlediğinden yerleşme üzerinde oldukça etkili olmuştur. Porsuk Çayı'nın yaratmış olduğu verimli alüvyal ova tarımsal potansiyel açısından verimli topraklar yaratmış ve yerleşmenin gelişmesinde olumlu bir katkı sağlamıştır. Eskişehir kenti ana varlığını ve kent olabilme olgusunu büyük ölçüde bu özelliğinden almıştır. Tarımın Eskişehir Ovası'nda, tarihin her döneminde iyi veya kötü kesintiye uğramadan sürdüğü ve bu olgunun kentin yaşamında vazgeçilmez bir özellik gösterdiği görülmektedir(26).

---

(23) Ertin, s.95.

(24) Çelikkanat, s.18.

(25) Tunçdilek, **Eskişehir Bölgesi**, s.204.

(26) Tunçdilek, **Evrım**, s.6.

Jeolojik oluşumlar arasında yer alan lületaşı kentin yer aldığı alan üzerinde bulunmasına rağmen yakın çevredeki köyler de bir maden cevheri olarak çıkarılmış ve XVIII. yy. ortalarından sonra Eskişehir ekonomisine hareketlilik getirmiştir(27).

C. Akarsular

Eskişehir bölgesindeki geçici akarsu yatakları ile daimi akarsular arasında bir zıtlık görülmektedir. Sayısı az olan daimi akarsular yanında geçici akarsu yataklarının çok fazla olması daimi ve geçici akarsuların birbirlerinden farklı faktörle faaliyete geçtiklerini göstermektedir(28).

Geçici akarsular kısa sel yataklarıdır. Bu kuru yataklar ancak yağışlı devreler içinde faaliyete geçebilen ve iklimle yakın ilgisi bulunan oluşumlardır. Genellikle kısa boylu olan bu yataklar derin vadilerle plato arasında yer almakta ve dik eğimler üzerinde bulunmaktadır. Bu yatakların pek çoğu şiddetli seller sırasında kazılarak oluşmuş oldukça derin ve dik kenarlı hendeklerdir. Bir kısmı da plato yüzeyine çıkabilen oluşumlardır.

Bunun dışında kalan geçici akarsular yağışlı devrelerde faaliyete geçtikleri gibi akıntının orta kısımlarında ve plato kenarlarında membalarla beslenmektedirler. Kurak yaz devresi sırasında genellikle su bulunmaktadır. Membanın debisi bolsa bu dere daimi bir akarsuya kavuşmakta, debisi azsa sonunda tükenmektedir. Bu nedenle geçici akarsu diyebileceğimiz bu dereler özellikle kurak yaz devresinde yukarı kesimleri tamamen boş, orta kesimleri sulu, aşağı kesimleri kuru olarak devam etmektedirler. Keskin, Kartal, Molloğlu, Sultanderesi buna örnek olarak verilebilirler.

Daimi akarsu yataklarında ise dört mevsim su bulunmaktadır. Bunlar akım sahaları çok geniş olan nehir ve çaylardır(29).

Gerek sancak gerekse kaza sınırları içinde Sakarya Nehri Eskişehir kentinin başlıca

---

(27) Ertin, s.96.

(28) Çelikkanat, s.30.

(29) Tunçdilek, Ova, s.80.

akarsuyu olmuştur(30). Sancak merkezi konumunda iken Bozüyük'ün Bozalan köyü yakınlarından ve güney-kuzey doğrultusunda bir sınır çizen Karasu ile Bilecik-Osmaneli hattından batıya doğru olan Orhaneli Çayı dışında Porsuk Çayı Sakarya Nehri'nin bir kolu olarak hem sancak hem kaza konumunda Eskişehir sınırları içinde yer almıştır(31).

XIX. yüzyılda da Eskişehir için değişmez bir önem taşıyan Porsuk Çayı Kütahya'nın Altuntaş ilçesine bağlı Murat Dağları eteklerinden çıkmaktadır(32). Kütahya'nın Boyancık, Balıklı, Daçka sularını alarak güneybatı yönünde Karacaşehir ve Karabayır bağları arasındaki boğazdan Eskişehir'e girerek Sarısu suyu ile birleşmekte ve sonra doğu yönünde ilerleyerek Kargın ve Ilıca sularını alıp kentin içinden Eskişehir ve Alpu ovalarını geçerek Beylikköprü'den Sakarya Nehri'ne karışmaktadır(33).

Porsuk Çayı'nın belli başlı kolları olan Sarısu suyu, Kargın Deresi, Kunduzlu, Ilıca, Bardakçı, Dağ suyu debisi kuvvetli akarsular olmaktan çok dere veya çay karakterindedir. Bu nedenle Eskişehir bölgesinde içinde daimi akarsu bulunan ve yaz devresinde bile bol suya sahip tek nehir olarak Porsuk kalmaktadır. Porsuk ve ona karışan sular; kar, yağmur, mamba suları ile beslenmektedir. Buradan daimi ve geçici akarsuların iklimle yakın ilgisi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır(34).

Eskişehir çevresinde Porsuk Çayı'na kent dışında ve kent içinde karışan birçok sudan başka Seyitgazi nahiyesinden çıkarak Sakarya Nehri'ne karışan Seydi suyu da bulunmaktadır(35).

Akarsuların yerleşme üzerinde etkisi olumsuz ve olumlu olmak üzere iki türlü olmuştur. Kenti ikiye böldüğü için Porsuk Çayı'nın kuşkusuz yerleşme üzerinde en büyük etkilerden biri iki yaka arasındaki bağlantının köprüler vasıtasıyla gerçekleşmesi ve bu etkiyle zaman zaman ulaşımda aksaklıklar yaratmasıdır. Bunun yanında yağışların arttığı ve karların eridiği zamanlarda kabarak sellere yol açması da olumsuz bir etki olarak görül-

(30) Çelikkanat, s.31.

(31) Tunçdilek, s.92 v.d.

(32) Charles Texier, **Küçük Asya**, c.II, Çeviren: Ali Suat Başgil, İstanbul, 1341, s.343.

(33) Çelikkanat, s.31.

(34) Tunçdilek, s.81.

(35) Çelikkanat, s.31.

müştür. Bu olumsuz etkilerine karşı Porsuk Çayı sulama olanakları ile kente hem ilk kuruluş yerinin seçilmesi açısından hem de sulamalı tarımın yapılması (sebze, meyve bahçeleri) ile ekonomik yönden büyük katkılar sağlamıştır(36).

D. İklim

XIX. yüzyılda Eskişehir gerek sancak gerekse kaza sınırları içinde bulunduğu dönemlerde geçiş iklimine sahip bir kent olmuştur. Bir step(bozkır) kenti olan Eskişehir, kara iklimi ile Ege ve Marmara iklimlerinin etkisi altında kalmaktadır. Kent merkezi, İç Anadolu'nun kuzeybatısında bulunduğundan bu kesimde egemen iklim tipi geçiş iklimlerinden ağır basmakta ve karasal iklim karakteri göstermektedir. Bu kesimlerde yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve kar yağışlıdır. En fazla soğuk da Ocak ayı içinde olmaktadır. Yazın 35 dereceye kadar çıkan sıcaklık Ocak ayında -25 dereceye kadar iner. Sonbahar sonu ve ilkbahar yağışlı mevsimler olmakta ve kısa sürmektedir. Yıllık ortalama yağış 600-700 mm. arasındadır. Kentin batı ve güneybatı kesimi Ege ve Marmara bölgelerine yakın olduğundan burada iklim biraz daha ılıman bir karakter göstermektedir(37).

Bunun yanında sancak merkezi konumunda Bilecik kazası çevresinde İç Anadolu, Ege ve Marmara bölgeleri dışında Karadeniz Bölgesi iklim özelliği de görülmüştür. Konumu itibariyle Türkiye'de 4 bölgenin birleştiği yerde bulunan tek kent Bilecik çevresi olduğundan burası da ayrı bir geçiş iklimi özelliği göstermektedir. Bu kesimlerde iklim genel olarak İç Anadolu'dan biraz ılık Marmara'dan sert olurken yağış Marmara Bölgesi'nden düşük seyretmektedir(38).

Bunların dışında Sakarya Vadisi'nde ve özellikle Sarıcakaya çevresinde Akdeniz İklimi özelliği gösteren küçük bir bölge bulunmaktadır(39).

Eskişehir çevresinde rüzgarlar en çok batıdan eser. Kışın ise rüzgarın yönü doğu yönünde gerçekleşir. Mart ve Nisan'da değişik yönlerden güçlü rüzgarlar esmektedir(40).

(36) Ertin, s.97 v.d.

(37) İhsan Abidin, **Osmanlı Atları**, İstanbul, 1335, s.221.

(38) "Bilecik", **İİBTA**, c.I, s.212.

(39) Işık-Şanlier, s.4.

(40) "Eskişehir", **TA**, c.XV, s.420.

Eskişehir, İç Anadolu Bölgesi step grubuna girdiğinden hayvancılık ve tahıl ekimine elverişli bir bölge olmuştur. Tahıl tarımına uygun olması ile eskiçağlardan itibaren yerleşmeğe açılmıştır(41). Batıya yakın olan kesimleri ise daha ılımlı ve yağmurlu olduğundan bahçe tarımı da mümkün olmuştur(42).

E. Bitki Örtüsü

Eskişehir, genellikle İç Anadolu stepleri ile Kuzey Anadolu ve bir dereceye kadar Batı Anadolu ormanlarının bulunduğu alanın içinde kalmaktadır. Yukarı Sakarya bölümünü tamamen kaplamış step, Eskişehir bölgesine de girerek Sarısu-Porsuk ovalarını da içine almakta ve kuzeydeki Sündiken Dağları ile sona eren bir görüntü çizmektedir. Bir başka deyişle orman alanları da coğrafik şartlara bağlı olarak bölgenin en yüksek ve engebeli yerlerini içermiş, ancak orman adalarını da stepler çevrelemiştir(43).

XIX. yüzyıl içinde Eskişehir'in doğu ve kuzey kesimlerinde bulunan Sündiken ve Türkmen Dağları ormanlarında sarıçam, karaçam, meşe, gürgen ve ardıç çoklukla görülen ağaç türleri olurken, Gölcük, Akdağ, Kestanedağ ormanlarında ise ufak çam ve meşe ağaçları bulunmaktaydı(44). Seyitgazi nahiyesi sınırları içinde Türkmen, Karayürekli, Bardaklı adları ile anılan büyük ormanlar bulunuyordu(45).

Kentin batısındaki düzlükler ve güneybatısındaki tepelikler, buralardaki dere ve su boyları yeşillik, bağlık ve bahçeliktir. Özellikle Bilecik tarafları bu yönden oldukça zengin bir görüntü içermekteydi. Buna karşılık ova ve çevresindeki tepelikler çoğunlukla bozkır görünümü göstermiştir(46).

Coğrafi yönden kışları sert, yağışları az, ağaçsız ve daha çok koyun yetiştirmeğe ve buğday ekimine elverişli stepler ile Eskişehir ovası geniş bir tarım alanı olmuştur. Bunun yanında deniz etkisinden faydalanan, iklimi ılımlı ve yağmurlu karakter gösteren ormanlık

(41) Ertin, s.99.

(42) Darkot, s.384.

(43) Tunçdilek, s.105.

(44) HVS, 1302. s.449.

(45) HVS, 1316, s.350.

(46) HVS, 1302. s.448.

kenar bölgelerde bahçe tarımı yapılmıştır(47). Bahçe tarımı yapılan alanları iklimin yanında kentin sınırlarının küçülmesi de etkilemiş ve bu alanlar çok fazla yer kaplamamıştır(48).

---

(47) Darkot, s.384.

(48) Tunçdilek, s.106.

2. Sosyal Yapı

A. Nüfus Hareketleri

XIX. yüzyıl içinde Eskişehir kentinin nüfusu hakkında ilk bilgiler 1831 yılında yapılan nüfus sayımı sonucu ortaya çıkmıştır. II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) gerçekleştirilen bu sayımın çocuk ve kadınları dikkate almadan sadece askerlik yapabilecek ve vergi verebilecek durumda olan erkek nüfusu tespit etmiş olması gerçek nüfusu yansıtmadığını göstermektedir(49).

1831 yılındaki nüfus sayımı yeterli olmamakla birlikte ilk girişim olması itibariyle önem kazanmaktadır. Bu sayıma göre Eskişehir sancağının kazaları ile birlikte toplam nüfusu şöyledir(50):

<u>Eskişehir Sancağı</u>	<u>Müslüman</u>	<u>Gayr-i müslim</u>	<u>Toplam</u>
Eskişehir merkez kazası	6632	122	6754
Seyitgazi kazası	2250	---	2250
Karacaşehir kazası	3725	575	4300
Bilecik kazası	5489	3266	8755
<u>İnönü kazası</u>	<u>2450</u>	<u>---</u>	<u>2450</u>
Toplam Sancak Nüfusu	20.546	3.963	24.509

Bu nüfus gerçeği yansıtmadığı gibi hane sayımı hakkında da bir fikir vermekten uzaktır. Her hanede birden fazla yetişkin erkek olabilme durumu vardır. Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı hanesini 5 kişi kabul etmiş, toplam nüfusu bulmak için de 5 katsayısını kullanmıştır(51). Burada vergi veren erkeklerin tamamı yazıldığından toplam nüfusu gerçeğe daha yakın değerlerde bulmak için 5'den küçük bir katsayı kullanma gereği ortaya çıkmıştır. Katsayının 3 olarak seçilmesi halinde sancağın yaklaşık olarak toplam nüfusu $24.509 \times 3 = 73.527$

(49) Tunçdilek, s.176. Bu konu ile ilgili bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, 1831**, Ankara, 1943, s.110.

(50) Karal, s.110 v.d.

(51) Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, c.X, (İstanbul, 1953), s.9.

kişi bulunur.

Yaklaşık olarak bulunan toplam nüfusa köylerinde dahil olduğu göz önüne alınırsa kent merkezi ve kazaların oldukça tenha olduğu düşünülmelidir. Yapılan sayımda vergi veren gayri müslim nüfus 3963 olarak bulunmuş ve en çok Bilecik'de yoğunlaştıkları görülmüştür(52).

1842 yılı içinde gayr-i müslim nüfus sancak sınırlarını korumakta olan kentte daha da yoğunlaşmağa başlamıştır. Eskişehir'e ait 1258/1842-1843 tarihli cizye evrakı icmalinde gayr-i müslim nüfusun toplam olarak 4797'ye ulaştığı ve en çok da 2377 kişi olarak Bilecik'de bulunduğu belirtilmektedir(53).

1831 yılında 3963 olan gayr-i müslim nüfusun 1842-1843 yıllarında 4797 ye ulaşması sonucunda doğal olarak daha çok cizye vergisi toplanmıştır. 1842 yılından sonra Eskişehir'in nüfusunda Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan Karakeçili aşiretinin bir kısmının eklenmesi ile yeni bir artış görülmüştür. Karakeçili aşiretinden 1843 yılı sonuna kadar 5092 kişi Eskişehir çevresine gelmiş ve bu gelişme 1868 yılına kadar sürmüştür(54).

Bu arada ilk nüfus sayımından sonra çeşitli aralıklarla sayımlar yapılmışsa da bunların hiç birinin sonucu resmi olarak açıklanmamıştır. Bunun sonucu olarak Eskişehir'in nüfusu hakkında da kesin bilgi edinilmesi bir süre mümkün olmamıştır(55).

Eskişehir'in nüfusu hakkında Hüdavendigâr vilayetinin 1286/1869 yılı gelir ve giderleri ile sancak, kaza ve nahiyelerini gösterir haritaları içeren basılı broşür önemli bir boşluğu doldurmuştur. 1867 yılında Hüdavendigâr vilayetinin teşkilatlanmasını bitirmesinden yaklaşık iki yıl sonra yayınlanan bu basılı broşür Eskişehir kazasının nahiyeleri ile birlikte toplam nüfusu hakkında önemli bir belge olmaktadır.

---

(52) Doğru, s.208.

(53) BAKKT, 3860 (1258), s.4.

(54) Muhittin Aslanbay, *Eskişehir'de Alaaddin Camisi ve Eskişehir Tarihi ile İlgili Araştırmalar*, Eskişehir, 1955, s.128.

(55) Doğru, s.211.

Bu belgeye göre Eskişehir kazasının nüfusu şöyledir(56):

<u>Eskişehir kazası</u>	<u>Müslüman</u>	<u>Gayr-i müslim</u>
Merkez kaza	7931	-----
Seyitgazi nahiyesi	4688	-----
İnönü nahiyesi	<u>2899</u>	-----
TOPLAM	15.518	-----

15.518 olan toplam nüfus içinde gayr-i müslim nüfusun hiç bulunmadığına dikkat edilmelidir. Bu gelişmede sancak sınırlarına göre kentin oldukça küçülmesi ve gayr-i müslimlerin Eskişehir'den ayrılan kesimlerde yoğunlaşması önemli bir faktör olmaktadır.

Eskişehir'in nüfusu hakkında bu broşürün hemen ardından yayınlanmağa başlayan salnameler en güvenilir kaynaklardır. **1287/1870 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne** göre Eskişehir kazasının nüfusu şöyledir(57):

<u>Eskişehir Kazası</u>	<u>Müslüman</u>	<u>Gayr-i müslim</u>
Merkez kaza	7961	-----
Seyitgazi nahiyesi	4688	-----
İnönü nahiyesi	<u>3899</u>	-----
Toplam	16.548	-----

Bu sayımda da nüfusun tamamını müslümanların oluşturup gayr-i müslimlerin bulunmadığı görülmektedir.

Bu son iki nüfus miktarı incelendiğinde aralarında çok kısa süreler olmakla birlikte %6,6'lık bir nüfus artışı olduğu anlaşılmaktadır. İlginç olan bir durum Seyitgazi'nin nüfusunun aynı kalmış olmasıdır.

Son iki verinin ışığında yaptığımız bu karşılaştırmaları 1831 yılındaki nüfus sayımının sonuçlarını dikkate alarak uygulamak mümkün değildir. Çünkü 1831 yılındaki sancak sınırı

(56) BAYEE, Kısım 18, Evrak 525/217, Zarf 128, Karton 25 (1286), s.13.

(57) HVS, Bursa, 1287, s.150.

ile 1869 ve 1870 yıllarındaki kaza sınırları farklıdır. Burada dikkati çekebilecek en önemli nokta Bilecik'in Eskişehir'den ayrılması ile gayr-i müslim nüfusun kalmamış olmasıdır.

Eskişehir'in nüfusunda artış gözlenmesinde 1860'dan itibaren başlayan Kırım göçünün önemli etkisi bulunmaktadır. Eskişehir ve merkez köylerinde hızlı bir nüfus artışı gerçekleşirken bu gelişme nahiyelere yansımamıştır. Bu arada gayr-i müslim nüfus az da olsa görülmeğe başlamıştır.

1291/1874 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre Eskişehir kazasının nahiyeleri ile birlikte toplam nüfusu şöyledir(58):

<u>Eskişehir kazası</u>	<u>Müslüman</u>	<u>Gayr-i müslim</u>	<u>Toplam</u>
Merkez kaza	19.168	71	19.239
Seyitgazi nahiyesi	4.721	--	4.721
İnönü nahiyesi	<u>3.910</u>	--	<u>3.910</u>
Toplam	27.799	71	27870

1870 ile 1874 arasında yayınlanan iki salname arasında Eskişehir'in nüfusu 16.548'den 27.870'e ulaşmış ve 11.322 kişilik bir artış olmuştur. Artış oranı bu kısa süre içinde %68,4 olarak gerçekleşmiştir. Bunun temel nedeni kente yapılan göç hareketlerinin devam etmesi ve aşiretlerin yerleştirilmesi olmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının yenilgiyle sonuçlanmasından sonra Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan Eskişehir'e gelenler kentin nüfusunun XIX. yüzyılın sonuna hatta daha ileriki dönemlere kadar artmasına yol açmıştır(59).

1302/1885 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre Eskişehir merkez kazası ve bağlı köylere 2694, Seyitgazi'ye 806, İnönü'ye 2866 olmak üzere kaza genelinde toplam 6366 göçmen katılmıştır(60).

(58) HVS, Bursa, 1291, s.128.

(59) Doğru, s.213.

(60) HVS, 1302, s.86 v.d.

Göçlerin devam ettiği süreçte salnamelerin dışında Eskişehir'e gelen gezginler de kentin nüfusu hakkında tahmini bilgiler aktarmışlardır(61). Besim Darkot 1886'da Eskişehir'e gelen Von Diest'in kent merkezi nüfusunu 15.000 olarak verdiğini belirtmektedir(62). Buna yakın yıllar içerisinde Şemsettin Sami Eskişehir'in merkez nüfusunu 27.242 olarak vermektedir(63).

Vital Cuinet ise 1893 yılında Eskişehir kazasının merkez ve kaza genelindeki toplam nüfusu yanında bu nüfusun etnik ve dinsel dağılımını da incelemiş olup şu rakamları vermiştir(64):

	<u>Kaza merkezi</u>	<u>Kaza geneli</u>
Müslüman	17.131	48.200
Rum Ortodoks	1147	12.700
Ermeni Gregoryen	583	6.074
Katolik Ermeni	132	---
Latin	30	---
Yahudi	---	100
Toplam	19.023	67.074

Eskişehir kazasının nüfusu Vital Cuinet'in verdiği rakamlara da bakılırsa önceki artış hızını da geçmeğe başlamıştır. Bunda bir yandan göç hareketlerinin etkisi devam etmekle birlikte 1890 yılından sonra demiryolu hattının kente yaklaşması ayrı bir etken olmuştur. Bu artış sadece demiryolu şantiyesinde çalışan ve Vital Cuinet tarafından 400 kişi olduğu öne sürülen Rum ve İtalyanlarla sınırlı kalmamıştır(65). Bu geçici istihdamdan kaynaklanan gelişmeleri bir kenara bırakırsak kentin demiryoluna kavuşmasından doğan ucuz ve kolay nakliye olanakları ve yolcu taşımacılığı Eskişehir kazasına ekonomik açıdan avantaj sağlamış, nüfusu da buna bağlı olarak süratle artış kaydetmiştir.

1898 yılına gelindiğinde Eskişehir'e gelen göçmenlerin sayısı da 11.254 kişiye ulaş-

(61) Ertin, s.103.

(62) Darkot, s.386.

(63) Şemsettin Sami, **Kamusü'l Alam**, c.II, İstanbul, 1306, s.937.

(64) Vital Cuinet, **La Turquie'd Asie**, Tome IV, Paris, 1894, s.208 v.d.

(65) "Eskişehir", **YA**, c.IV, s.2839.

mıştır(66).

1316/1898 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre Eskişehir kazasının merkez ve kaza genelindeki toplam nüfusuyla bu nüfusun etnik ve dinsel dağılımı şöyledir(67):

	<u>Kaza merkezi</u>	<u>Kaza geneli</u>
Müslüman	13.639	60.671
Rum Ortodoks	323	351
Ermeni Gregoryen	557	936
Katolik	<u>25</u>	<u>25</u>
Toplam	14.544	61.983

Bu rakamların Vital Cuinet'in verdiği tahmini rakamların biraz altında olduğu görülmekteyse de 1874 salnamesinde kaza genelindeki 27.870 olan toplam nüfusa göre 34.113 kişilik bir artış kaydettiği ortadadır. Sonuç olarak rakamlarda bazı farklılıklar görülse de Eskişehir'de nüfus çok hızlı artmaktadır.

XIX. yüzyılın sonunda yayımlanan 1318/1900 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne göre Eskişehir'in kaza genelindeki toplam nüfusuyla bu nüfusun etnik ve dinsel dağılımı şöyledir(68):

	<u>Kaza geneli</u>
Müslüman	68.024
Rum Ortodoks	1.163
Ermeni Gregoryen	2.022
Katolik	211
Bulgar	3
Yahudi	<u>63</u>
Toplam	71.486

---

(66) Doğru, s.217.

(67) HVS, 1316, s.345.

(68) HVS, Bursa, 1318, s.338.

XIX. yüzyılın son iki yılında nüfusun 61.983'den 71.486'ya çıkması kentin günden güne kalabalıklaşmasının bir sonucu olarak görülmektedir.

B. İskan ve Yerleşim

Eskişehir çevresinde bugün Sakarya vadisi boyunca sıralanmış olan köylerin eski kır yerleşmeleri olduğu Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ve II. Selim (1566-1579) dönemlerindeki tahrir defterleri ile açıklığa kavuşmuş bulunmaktadır(69). Eski köyler özellikle Sündiken Dağlarının iki kenarı ile güney platoların engebeli alanlarına yayılma özelliği gösteren yerleşim birimleridir.

Bu köylerin yerleşme alanları seçilmesinde öncelikle gizlenmek, yollardan uzak kesimlere kaymak eğilim sezilmekteyse de az da olsa ova içinde kurulan köyler de bulunmaktaydı(70). Anadolu'da tarım ekonomisinde yaşanan çeşitli güçlükler, kıtlıklar ile isyanlar sonucunda asayiş ortamının bozulması bu görüntülerin ortaya çıkmasına neden olan faktörlerdi. Çapulculuğun hissedilmediği kuytu yerlerde köyler yerinde değişmeden kalmış, yağmaya açık olan alanlarda ise kır yerleşmesi çok yerde tutunamamıştır. Asayişin bozukluğu eski yerleşmeyi açık alanlardan kapalı alanlara çekerken bazı köyleri de ovanın tamamen ortasına çekmekteydi. Özellikle Porsuk Çayı'nın kenarında kurulmuş olan köyler incelenirse bunların ovada değil bataklıklar arasında gizlenmeye yönelik olduğu görülmektedir(71). Buralarda sıtmadan halkın çok zarar görmesi nedeniyle eski köylerin gene dağ yamaçlarına çekilmesi zorunlu olmuştu(72).

Sonuç olarak eski yerli köylerin bölgenin daha çok yüksek ve sapa kesimlerine yerleştiği, başboş göçerlerin yaptıkları yağmalardan geniş ve bol araziden faydalanarak yer

---

(69) Bugün aynı adı taşıyan ve Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptığı sayımlarda mevcut olan köyler şunlardır: Ağaahisar, Akçakaya, Akpınar, Alınca, Alpagot, Bozan, Çaltı, Çubuk, Çukurhisar, Danişment, Demirciler, Dereköy, Eğriöz, Elcik, Eyemir, Gündüzler, Halime, Karadere, İkizafer, İnhisar, İnönü, İtburnu, Aşağı Ilıca, Yukarı Ilıca, Sakar Ilıca, Karaağaç, Karahöyük, Karacaviransakarı, Kargın, Keskin, Kızılcaören, Koyunağılı, Mamuca, Musalar, Muttalip, Özdenk, Sarıkavak, Sarıöküz, Sekiören, Aşağı Söğütözü, Yukarı Söğütözü, Sultandere, Tarpak, Yassıhöyük. Kanuni Sultan Süleyman'ın sayımında ismi olduğu halde kendi bulunamayan, sonradan araya yerleşerek o yerin adını alan köyler, Dutluca, Gökçekısık, Hasanbey, Karakamış, Kızılcaören, Seklice. Konu ile ilgili olarak bkz. Tunçdilek, s.136.v.d.

(70) Tunçdilek, s.133.

(71) Tunçdilek, **Eskişehir Bölgesi**, s.196.

(72) Suzan Albek, **Dorylaion'dan Eskişehir'e**, Eskişehir, 1981. s.28.

değiştirme yöntemi ile önlem alma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.

Eskişehir bölgesinde eski yerli köylere dayanan yerleşmenin hem seyrek hem de belirli kesimlerde olduğu açıkça görülmekteydi. Bunların dışındaki dağlık kesimler ve açık platolar yerleşme alanlarının dışında kalmış, ancak göçerlik yapan Yörük ve Türkmenlerin dolaşma ve hayvan otlatma bölgeleri olmuştu.

Yörük ve Türkmenlerin toprağa yerleşmesinde XVIII. yüzyılda Rumeli'de başlayan toprak kayıplarına bağlı olarak Osmanlı imparatorluğu'nun hububat ambarı rolünü oynayan alanlardan yoksun kalışı ve bunun sonucunda Anadolu'da tarım reformlarının yapılmasına karar verilmesinin önemli etkisi vardır. Bu düşüncenin uygulanmasına o zamana kadar göçer olarak dolaşan aşiretlere kolaylık göstermek sureti ile boş arazileri şenlendirip tarıma açma yöntemini kullanmak önemli katkı getirmişti(73). Bu önlemler sadece Eskişehir bölgesine özgü olmayıp bütün Anadolu'ya aittir. Anadolu'da bu uygulamalara geçilmesi ile çapulcu ve eşkıyalarda azalma olmuş, bu gelişme aynen Eskişehir bölgesinde de yaşanmıştı. Bölgede asayişin sağlanmış olması ile göçerler de emin olarak toprağa yerleştirilmeğe başlanmıştı.

Türkmenler özellikle Çifteler Ovasının kuzey kenarlarında yerleşmişler ve çabuk uyum sağlamışlardı. Bunda hayvancılıktan tarıma hızlı geçişleri etkili olmuştu. Yörükler ise Türkmenler kadar yerleşik hayata hızlı geçememişlerdir. Göçerlikten ayrıldıkları sıralarda bir süre ev yapmamışlar, köyde çadırlarda yaşamışlardı. Bir bakıma yarı göçerlikten kurtulamamışlar ve uzun süre yaylada kalma alışkanlıklarını sürdürmüşlerdi(74).

Yörük yerleşmesinin yarı göçer döneminde bölgede incelemeler yapan A. D. Mordtmann D. A'nın bu konudaki izlenimleri şöyleydi. " İkizoluk köyüne ulaştık. Burası 5 hanelik bir Yörük köyü idi. Bu Yörükler o ana kadar göçer bir hayat sürdürüyorlardı. Ancak kısa bir süre sonra yerleşmeye karar vermişler ve çiftçi olmuşlardır, bununla beraber hala yaylaya çıkmaya devam etmektedirler. Aktaş köyüne gittiğimizde de Yörük olduğu için tamamen boşaldığını anladık..."(75).

(73) Tunçdilek, Ova, s.137.

(74) Albek, s.28.

(75) A.D. Mordtmann D.A., *Anatolien, Skizzen und Reise Briefe Aus Kleinasien (1850-1859)*, Hannover, 1925, s.363.

Şüphesiz Yürüklerin hayvancılığı bırakmamış olmaları yer seçiminde büyük rol oynamış, ormanlarla kaplı dağlarla, otları bol olan yerlere yerleşmeleri için neden teşkil etmişti. Bu nedenle Sündiken Dağları ile Yukarı Porsuk Vadisi civarında çoğalmışlardır(76).

Eskişehir bölgesinde izlenen iskan politikasında Abdülmecit Dönemi(1839-1861) ayrı bir önem taşımıştı. Abdülmecit'in emri ile 1843 yılında Kayı boyunun Karakeçili aşireti Hüdavendigâr vilayetinin çeşitli bölgelerine yerleştirilmişti. Bunlar içinde Eskişehir merkezi ve Seyitgazi nahiyelerine bağlı toplam 33 köye 871 hane Karakeçili aşireti iskan edilmişti. Karakeçili aşiretinin iskan edildikleri köyler eski köyler olmaktaydı(77). Bu yerleşme sonucunda da Porsuk Çayının aktığı ova yöne boş kalmış, yamaçlardaki köylerin kalabalıklaştığı görülmüştü.

Eskişehir bölgesinde görülen bu iskan faaliyetlerinin yerleşme üzerinde özellikle kırsal kesimde olumlu etkileri olmuşsa da kentin görünümü üzerinde önemli bir katkısı olmamıştı. Eskişehir'i hareketlendiren, görünümünü kökten değiştiren XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen göç olaylarının kentte çok canlı yerleşim hareketlerine neden olmasıydı(78). Bunlar içinde Kırım'da artan Rus baskısından kaçarak 1860 yılında Eskişehir'e gelenler için 8 Tatar köyü kurulmuştu(79).

1862'de Kafkasya'da Çerkezler isyan edip Ruslar'a yenilince ülkelerinde daha fazla kalmaya cesaret edemeyip Anadolu'nun içlerine göç etmişlerdir(80). Eskişehir bölgesine de gelen Çerkezler toplam 10 köye yerleştirilmişti(81).

1869 yılı sonunda Eskişehir; merkez kazasına bağlı 35, Seyitgazi nahiyesine bağlı 25

---

(76) MordtmannD. A., s.363. v.d.

(77) Karakeçili aşiretinin iskan edildiği köyler şunlardır: Kıravdan, Yürük, Karacaören, Arıkaya, Yarıncı, Bozdağ, Kavacık, Turgutoğlu, Akçin, Akçayır, Molloğlu, Yürük Kartal, Eşen Karaca, Margı, Karacaşehir, Akçakaya merkez köyleri ile Seyitgazi'ye bağlı Kuyucak, Ayvacık, Musalar, Karacalar, Üçbaş, Beşsaray, Göknebi, Gemiş Akin, Göcenoluk, Bahşayış, Tonra, Erikli, Nuğmanoluk, Çatviran, Taşlık, Ekizoluk, Yarbasan köyleridir. Konu ile ilgili olarak bkz. Aslanbay, s.129. v.d.

(78) "Eskişehir" YA, c.IV, s.2840.

(79) 8 Tatar köyü şunlardır: Karaçoban, Karaalan, Gökçeoğlu, Çardakbaşı, Aksaklı, Arapkuyusu, Kalkanlı, İkipınar'dır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Tunçdilek, **Eskişehir Bölgesi**, s.204.

(80) Doğru, s.212.

(81) Bu köyler Akpınar, Çerkez Kartal, Çukurhisar, Feyziabat, Gökçekısıık, Hüsnüabat, İmişehir, Musaözü, Nemli, Oklubalı'dır. Bu konuyla ilgili bkz. Tunçdilek, **Ova**, s.141.

ve İnönü nahiyesine bağlı 15 olmak üzere toplam 75 köyü içine almaktaydı(82). 75 köyün 18'inde göçmenlerin bulunması yerleşme üzerinde göç olgusunun önemini açıkça ortaya koymaktaydı.

Bir yandan tarım alanlarının değerlendirilmeğe başlaması amacıyla göçerlerin, diğer yandan göçmenlerin iskanı kırsal yerleşimi gittikçe hızlandırmıştı. 1869'da 75 olan köy sayısı 1875 yılında Eskişehir merkez kazasında 39, Seyitgazi'de 35, İnönü'de 19 olmak üzere kaza genelinde 93'e ulaşmaktaydı(83).

Köy sayısının kısa süredeki artışı Eskişehir bölgesinde yaşanan iskan faaliyetlerinin bir başka göstergesi olmaktaydı.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının yenilgi ile sonuçlanmasından sonra güvenlik amacıyla yokluk içinde olan birçok kimse göç etmek zorunda kalmış ve ülke içinde boş arazilere iskan edilmişlerdir. Bunlar içinde Eskişehir çevresi 1877-1878 göçmenlerinin yoğun olarak iskan edildiği bölgelerden olmuştu. Bunun en önemli nedeni de devlete ve vakıflara ait boş arazilerin bulunmasıydı. Ayrıca Porsuk Nehri ile kollarının bataklık haline getirdiği ovada yamaçlardaki köylerin de çayır olarak kullanıldığı görüldüğünden bu alanlar da iskan alanı olarak kabul edilmişti. Daha sonraki yıllarda bataklık olan İnönü, Eskişehir, Alpu ve Çifteler ovalarına yerleştirilmiş göçmenler çok zor günler yaşamışlar, içlerinde bazıları doğa koşullarına yenik düşerek köylerini terk etmek zorunda kalmışlar, çevredeki köylere de sokulmuşlardı. Türkmenlerin eski yerleşim bölgelerinden olan Kaymaz köyü de göçmenlere kapısını kapamış ancak girişilen mücadele sonucunda Kaymaz yaylasına yerleşmeyi başarmışlardı(84).

"93 Göçmenleri" olarak bilinen ve 1877-1878 tarihinde Eskişehir'e Kafkasya'dan gelen Çerkezler için 6 köy kurulmuştu. 1877'de Tuna savaşı sonucu başlayan Balkan göçleri ile de bir kısım Balkan köyleri kurulduğu gibi bazı göçmenler de eski köylere getirilmişti. Son Kırım göçünden gelenler ise 17 köye dağıtılmış ve yerleştirilmişti.

(82) BAYEE, Kısım 18, Evrak 525/217, Karton 118, Zarf 25, (1286), s.13.

(83) HVS, Bursa, 1292, s.151.

(84) Tunçdilek, **Eskişehir Bölgesi**, s. 206.

Arka arkaya gelen bu göç akınları kırsal nüfusu arttırdığı gibi yerleşim alanlarının genişlemesine de yol açmaktaydı. Bu gelişmeler yaşanırken 1886 tarihinde de Abazalar başa-rısız bir ayaklanmadan sonra başlayan Rus baskını ve işgalini kabul etmeyip Anadolu'ya gel-mişlerdi. Bu tarihte Eskişehir çevresine de gelen Abazalar çeşitli köylere yerleştirilmişler-di(85).

Yerli köylerle göçmenlerin aralarındaki toprak anlaşmazlıkları bu sıralarda gene sü-rüyordu. Yerli halkla göçmenlerin mücadelesinde sonuç kısa zamanda göçmenlerin lehine dönmüştü. Bunda göçmenlerin getirdiği üretim tekniği, iş disiplini, yaşam mücadelesi etkili olmaktaydı. Çabaları sonucu gelir düzeyi yükselen göçmenler yakınlardaki yerli köylerden toprak satın alarak arazilerini genişletmişlerdi(86).

Yerli halkla göçmenlerin mücadelesi dışında ilk gelenlerle sonra gelenler arasında da yerleşme ve toprak kavgaları olmuştu. Yeni gelenler yerleşecek uygun toprak bulamayınca önce gelenlerin topraklarını paylaşmak istemişlerdi. Abazalar daha sonra gelenlere düşmanca davranmışlardı(87). Büyük ölçüde Sündiken Dağları çevresinde yerleşmiş olmaları bunun bir göstergesi sayılmaktadır(88).

1885 yılı sonlarında Eskişehir kazasında göçmenlerin yerleşimi ile ilgili son duruma bakıldığında kaza genelinde göçmenlerin yerleştirildiği 2 mahalle ve 29 köy olduğu görül-müştür. Bu iki mahalle Eskişehir merkez kazası içindeki İhsaniye ve Akçağlan mahallesidir. 29 köyden 12'si Eskişehir merkezi, 3'ü Seyitgazi ve 14'ü de İnönü'ye aitti(89). 1886 yılında İnönü Kütahya'ya bağlı gözüktüğünden 14 göçmen köyü Eskişehir'den ayrılmış bir görüntü vermişti(90).

---

(85) Kafkasya'dan gelen Çerkezler için Ağapınarı, Çerkezçetmi, Poyra, Rahmiye, Yeniköy ve Karaçay olmak üzere 6 köy kurulmuştur. 1877 Tuna savaşı sonucunda oluşan Balkan göçleri ile göçmen yerleşimine açılan köyler şunlardır: Sulukaraağaç, İncesu, Alpu, Bahçecik, Behçetiye, Çanakkıran (Orhaniye), Değişören, Gömele, Gündüzbey, Hayriye, Aşağı Kalabak, Yukarı Kalabak, Kanlıpınar, Karagözler, Karakamış, Kızılınler, Kümbet, Mahmudiye (Çifteler), Muhacir Akçayır, Osmaniye, Rızapaşa, Savcıbey, Seklice, Söğütçük'tür. Son Kırım göçünde gelenler ise Rıfkiye, Kireçköy, Kızılsavat, Lütfiye, Mahmudiye, Mamure (Mahmudiye), Mamure (Alpu), Karakaya, Fahriye, Fevziye, Hamidiye, Hayriye, Yassihöyük, Yeniköy, Yeşildon, Zaferhamit, Şevkatiye'ye yerleştirilmiştir. Abazalar ise Bektaşınarı, Tandır, Taşköprü, köyelerine iskan edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Tunçdilek. *Ova*, s.142.

(86) Doğru, s.214.

(87) Tunçdilek, *Eskişehir Bölgesi*, s.206.

(88) "Eskişehir", *YA*, c.IV, s.2840.

(89) *HVS*, 1302, s.86. v.d.

(90) *HVS*, Bursa, 1303, s.87.

Göç hareketlerinin devam etmesi Eskişehir'in sadece kırsal nüfusu ve köy sayısını arttırmakla kalmamış, kent merkezinde de köklü değişikliklere neden olmuştu. Eskişehir'e gelen göçmenler adeta kentin çehresini değiştirmiştir. Kırım göçmenleri Porsuk çayının karşı tarafına yerleştirilince yeni mahalleler kurulmağa başlamış ve kent ovaya doğru genişleme kaydederken, bunları da Rumeli'den gelenler takip etmiştir. Yeni göçmen mahalleleri Porsuk'un sağ kıyısında hızla gelişme göstermiş, sonuçta göçmenlerin yaşadığı mahalleler daha da genişlemiş ve kentin kuzeyinde Macuncu, Hacı Seyit, Hayriye, Hacı Ali Bey mahalleleri kurulmuştur. 1890'dan sonra güneye ve demiryoluna doğru başlayan gelişme oldukça ilerlemiş ve bu mahallelerin kente bağlanmasını gerekli kılmıştır(91).

Eskişehir'in yerli halkı ile yeni gelen göçmenler kent içinde de birlikte yaşamalarına rağmen doğal olarak uzun süre kaynaşamamışlardır(92). Göçlerin etkisi ile oluşan yeni iş ortamları bu olumsuzluğu azaltıcı bir faktör olmuştu. XIX. yüzyılın sonunda Eskişehir, merkez kazasına bağlı 116, Çifteler Hara-i Hümayunu'na bağlı 18, Seyitgazi nahiyesine bağlı 34 olmak üzere toplam 168 köyü içine almaktaydı(93). Kırsal kesimin yeterince dolması ile birlikte kent merkezinde de çoğalan göçmenlerin yaşadığı mahalleler sürekli artınca yerleşim alanları geniş yerler kaplamaya başlamıştı. Bu gelişmelerin getirdiği nüfus artışı ile beraber kaza ve belediye hizmetlerinin yapılabilmesi için yeni memur kadrolarına gerek duyulmaktaydı. 1900 yılına gelindiğinde gerek kaza gerekse belediye kurumu teşkilatını genişletmiş ve çalışanların sayısı artmıştır. Kentte iş ortamlarında görülen bu yoğunlaşma yerli ve göçmenleri birbirine kaynaştırıcı bir etki yapmıştı(94). Kent merkezinde iş hayatında görülen bu kaynaşma kırsal kesimde tarım alanları için söz konusu olmaktaydı. Köy sayısının artışı ve göçmenlerin üretim tekniğinde aldığı mesafe ile çalışmalarının sonucunda gelir düzeylerini yükseltmesi iki kesimi birbirine yakınlaşması sonucunu doğurmuştu(95). Gerek kent merkezinde gerekse kırsal kesimde yan yana yaşamak durumunda olan bu kimseler arasında zamanla yapılmış olan evlilikler yerli göçmen ayrımını ortadan kaldırmağa başlamıştı(96).

Bunların dışında demiryolunun Eskişehir'e ulaşması ile kentin ucuz taşımacılık ve

---

(91) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2840.

(92) Doğru, s.215.

(93) HVS, 1318, s.338.

(94) Doğru, s.220.

(95) Tunçdilek, Ova, s.146.

(96) Doğru, s.220.

nakliye olanaklarına kavuşması, ticari faaliyetleri organize edecek bir duruma gelmesi çevre kentlerden kimselerin de gelmesine neden olmuş ve yerleşme alanları gittikçe genişleme kaydetmişti(97).

Göçmenlerin iskanı ve kentin demiryolu hattına kavuşmasının sonucunda nüfus doğal olarak artış göstermiştir. Değişik yerlerden gelen kimselerin kültürleri Eskişehir de sosyal yapıyı yeniden oluşturmuş ve bu değişme zaman içinde diğer konulara aksetmiştir(98).

Kentin sosyal ve ekonomik yapısı bu gelişmelerin sonucunda önemli değişiklikler gösterirken buna bağlı olarak yerleşme alanları itibarı ile de kent gittikçe büyümüştür.

---

(97) Tunçdilek, Evrim, s.148.

(98) Doğru, s.220.

II. TARIM VE HAYVANCILIK

1. Toprakların Dağılımı ve Tarımsal Özellikleri

A. Bataklıklar

XIX. yüzyılda Eskişehir çevresinde bulunan toprakların tarımsal açıdan düzenli olarak istatistikleri tutulmamakla birlikte bataklıkların geniş bir alan kapladığı bölgede gerçekleştirilen yerleşme ve iskan çalışmalarından anlaşılmaktadır(1). Özellikle Porsuk Çayı'nın kenarında kurulmuş olan köyler asayiş nedeniyle bataklıklar arasında meydana getirilmiş ve yerleşme alanları olarak seçilmişlerdi(2). Bu konuyu A.D. Mordtmann şöyle tasvir etmiştir: "Alikyan köyünün her tarafı bataklıklarla çevrili idi. Köye girmek için büyük bir kavis yaptık. Bu yere bataklık üzerinde bulunan iki setten geçiliyordu. Burada bataklık arasında yerleşmenin nedeni daha önce mevcut olan başıbozukluk ve eşkıyalardan korunmak içindir. Ve bu yeni kurulmuş olan köyün eski yeri buraya 1 saat uzaktadır..."(3).

Bölgeye aynı dönemde gelen gezginler A.D.Mordtmann'ın izlenimlerine katılmakla birlikte Sarısu-Porsuk vadisinin sıtma yatağı olması dolayısıyla eski yerleşme alanlarının ovalardan dağ yamaçlarına doğru çekilmeğe başladığını ayrıca belirtmişlerdir(4).

Özellikle göçmenlerin iskanı konusunda bataklık alanların büyüklüğü kendini daha çok hissettirmiştir. Göçmenlere Eskişehir çevresinde yerleşmeleri için gösterilen yerler özellikle İnönü, Eskişehir, Alpu ve Çifteler ovaları olmuşsa da bu alanlar XIX. yüzyılda büyük bataklıkların mevcut olduğu ve sıtmanın ölüm sağtığı yerler konumundaydı(5).

Pomak göçmenlerinin yerleştirildiği Osmaniye köyünün bataklık ve sazlık alanda kurulması salgın hastalıkların çıkmasına neden olmuş, göçmenleri salgın hastalıklardan korumak amacıyla köyün yeri değiştirilmişti(6). Daha sonraları aynı nedene bağlı olarak birçok

(1) Tunçdilek, *Ova*, s.213.

(2) Tunçdilek, *Eskişehir Bölgesi*, s.196.

(3) A.D. Mordtmann, s.363.

(4) Tunçdilek, s.197.

(5) İhsan Abidin, s.221.

(6) *BAŞD*, 6381 (10 Şevval 1308).

yerleşim biriminin de daha uygun yerlere geçirildiği görülmüştür.

Göçmenlerle yerli köylerin yerleşme alanları üzerinde uzun süreli anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve ovaların daha az verimli yerlerinde oturmak zorunda kalan göçmenler çok zorluk çekmişlerdir. Yer yer bataklıklarla kaplı olan ovalarda bulduklarından bir taraftan evlerini yapmışlar, tarlalarını açmışlar diğer taraftan bataklıklarla mücadeleye girişmişlerdir. Bu devamlı çalışmaları bataklıkların azalması ve tarımsal alanların genişlemesinde yararlı olmuştur(7).

B. Kıraç Alanlar

Tarımsal alanların dışında kalan yerlerin önemli bir bölümünü de kıraç alanlar oluşturmaktaydı. Kentteki dağlık alanların çevresi tenha ve boş topraklar olup çoğu yerleri de taşlık bir görüntü içeriyordu(8). Tarım yapılması mümkün olmayan bu yerler oldukça dağınık bir görüntü veriyordu. Sündiken Dağları'nın Mihaliççik çevresi sınırları içinde kalan en dik kısımları, gene aynı dağ sırasının üzerindeki tepeler, Bozdağı'nın batısında bulunan bir alan kıraç topraklar içinde yer almaktaydı. Özellikle Bozdağı'nın batısı toprak aşınması nedeniyle tarımsal çalışmalara hiç uygun durumda değildi(9). Bu çeşit topraklar çoraklığı ile ayrı bir görünüm içeriyordu. Buraları çıplak, ağaçsız alanlardı. Çiftçileri zayıf bir buğday ve arpa ürünü dışında hiç bir ürün elde edememekteydi(10).

Bunların dışında Karacaşehir'in güneyinde yer almış olan plato ile bu bölgenin daha güney kısmında Türkmen Dağları'nın yüksekte bulunan nahiyeleri tarımsal çalışmaların dışında kalan yerler kapsamına giriyordu. Bunların içinde tek parça olan ve en geniş alanı Karacaşehir'in güneyindeki plato oluşturmuş, bundan sonra diğer yüksek, dik ve kayalık alanlar bölgenin çeşitli yerlerine dağılmış bir görüntü sergilemişlerdir(11).

---

(7) Tunçdilek, s.207.

(8) HVS, 1302, s.448.

(9) Tunçdilek, Ova, s.214.

(10) Texier, c.II, s.346.

(11) Tunçdilek, s.214.

C. Ormanlar

Eskişehir'in sancak merkezi olduğu yıllarda ormanlık alanlar önemli bir yer kaplamaktaydı. Bu sıralarda Bilecik'in Eskişehir'e bağlı olmasının bunda önemli bir katkısı olmuştu(12). Bilecik çevresi ormanlık alan bakımından zengin olduğundan sancak genelindeki ormanlık alanlar da doğal olarak önemli ölçüde yer kaplamıştı. Sancağın XIX. yüzyılda kapladığı ormanlık alanlar hakkında rakamsal bir bilgi bulunamamışsa da bölgenin orman bakımından zengin olduğunu söylemek mümkündür.

Eskişehir kaza merkezi konumuna gelince tüm toprakları içinde yaklaşık %20 oranında bir ormanlık alanı içinde bulundurmuş ve bu alanlar 2.000.000. dönüme yakın bir yer tutmuştur(13).

Eskişehir kazası içinde değerlendirebileceğimiz ormanların yaklaşık 3/4'ü Sündiken dağ sıraları, 1/4'ü güneyde Türkmen Dağları ile onun kuzeyinde bulunan güney platolar üzerinde yer almıştı. Yaklaşık %20 oranında bulunan orman alanları içine sonraları baltalık alanlar da dahil olmuş ve tarım ekonomisinin etkisi kuşkusuz kendisini hissettirmişti. Ormanlık alanlar içinde zamanla tarım alanları açılmış, tarla tarımı yapıldığı gibi hayvan da beslenmişti. Bunun sonucunda ormanlık alanların yarısı mer'alara ve tarla tarımına ayrılmıştı(14).

D. Mer'a ve Çayırliklar

Eskişehir çevresi XIX. yüzyılın ortalarına kadar gerek nüfus yoğunluğu, gerek köy sayısı ve gerekse işlenebilir tarım alanları bakımından geri bir durumda bulunmaktaydı. Tarım alanlarının ve ekim yapılacak yerlerin az olması bu alanların boş topraklar olduğu izlenimini vermekte ise de esasen buraları eski yerli köylerin mer'alarıydı(15).

Mer'a ve çayırların bu kadar geniş bir alanı kapsamasında yüzey şekilleri ve iklim faktörü de büyük bir rol oynamıştı(16). Eskişehir bölgesinin ova ve yaylalardan oluşması ile

---

(12) "Bilecik", **HYTA**, s.77.

(13) **HVS**, 1316, s.345.

(14) Tunçdilek, s.214.

(15) Tunçdilek, s.210.

(16) **HVS**, 1316, s.349.

bu yaylaların mevsime göre çeşitli otlarla kaplı olması söz konusu alanların geniş yer tutmasına olanak sağlamıştı(17). Bu özelliklerin yanında bitki örtüsünün tutunamayacağı yüksekliklerin bulunması da bölgenin her türlü fiziki olanakları ile mer'a olarak kullanılmasının uygun olduğunu ortaya koymuştu(18).

Eskişehir kaza merkezi olunca toprakları küçülme kaydetmişse de en çok alanı gene mer'alar kaplamıştı(19). XIX. yüzyılın sonlarına doğru tarla tarımının ülkede uygulanan tarım politikaları doğrultusunda gelişme kaydetmesine rağmen tarlalar dışında kalan yerler baltalık ve kıraç alanlar istisna tutulursa mer'a olarak kullanılmıştır(20).

E. Bağ ve Bahçeler

Eskişehir kentinin sancak ve kaza sınırlarına göre kaplamış olduğu bağlık ve bahçelik alanlar da farklılık göstermiştir. Genellikle Eskişehir ovasının güneyindeki platolar arasında kalan kısmı ile, batısındaki düzlüklerin dere ve su kanalı boyları bağlık ve bahçelik alanları içinde bulundurmaktaydı(21). Sancak merkezi konumunda iken Bilecik kazasını da içinde bulunduran kentin kapladığı bağlık ve bahçelik alanlar daha fazlaydı. Eskişehir çevresindeki alanlara göre belirgin bir farklılık gösteren meyve bahçeleri özellikle Karasu vadisinde toplanmıştı(22). Bağlar en çok Bilecik kazasının vadi yamaçları ile Sivrihisar ve Günyüzü nahiyelerinde yer almıştı(23).

Eskişehir kaza haline gelince toprakları küçüldüğünden bağlık ve bahçelik alanları oldukça daralmıştı. XIX. yüzyılın sonlarına yaklaşırken Eskişehir kazasında 16.500 dönümlük bağ, 24.604 dönümlük bahçe ve bostan yer kaplamaktaydı(24). Eskişehir kazasında sulanan topraklar büyük yer tutmamış, meyve bahçeleri ve bağlık alanlar sınırlı kalmıştır(25).

(17) HVS, Bursa, 1325, s.305.

(18) Tunçdilek, s.215.

(19) "Eskişehir Kasabası", **Malumat**, c.I/9 (İstanbul 1313), s.198.

(20) Tunçdilek, s.215.

(21) "Eskişehir", **TA**, c.XV, s.420.

(22) "Bilecik", **İİBTA**, c.I, s.215.

(23) Doğru, **Sultanönü**, s.157.

(24) HVS, 1302, s.447.

(25) "Eskişehir", **YA**, c.IV, s.2839.

F. Tarla Kùltürleri

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Eskişehir bölgesinde mer'alardan sonra en geniş alanı kaplayan bölüm tarlalar olmuştur(26).

Sancak sınırları içinde ovadaki arazinin hassa arazisi sayılması, nehir yatağına yakın yerlerin bataklıklar nedeniyle hastalık riski taşıması sonucunda köylerin ve bunlara ait tarım alanlarının yamaçlara doğru çekilmesi değişmeyen bir görüntü vermişti. Yerleşim birimleri ve tarım alanları daha çok ovanın dağlara temas ettiği ilk taraçalar olmuştur(27).

Eskişehir kaza olduktan sonra 1860 yılından itibaren bölgeye göçmenler yerleşmeğe başlamışlar ve mer'a olan yerler üzerinde köyler kurup yeni tarlalar açmışlardı. Bunun sonucunda tarımsal çalışmalar da hız kazanmıştı. Bilecik ve Sivrihisar gibi önemli merkezler kentten ayrılmışlarsa da bölgeye gelen göçmenlerin rençber karakterinde oluşları ve hayvancılıktan çok tarla işleri ile ilgilenmeleri kentin tarımsal karakterinin değişmesinde çok etkili olmuştu. Tarım alanlarına ve üretime yönelik esaslı gelişmeler 1890 yılından sonra kentin demiryoluna kavuşması ile elde edilmişti. Ulaşım, nakliye ve ticaret olanakları açısından Eskişehir'in sağladığı avantaj mer'alık alanların tarla tarımına açılmasını hızlandırmıştı(28).

XIX. yüzyılın sonunda Eskişehir kaza merkeziyle nahiye ve köylerinde artık tarla tarımı esas olmuş, hayvancılık ikinci planda kalmıştı(29). Yukarı Porsuk vadisi ve iki kenarındaki plato en çok tarlaları içeren bölge olmuştu. Ürünler açısından en çok ekilen tahıllar olurken, sulamalı tarım oldukça az gerçekleşmişti(30).

---

(26) Tunçdilek, s.216.

(27) Doğru, s.151 v.d.

(28) Tunçdilek, s.210.

(29) HVS, Bursa, 1324, s.413.

(30) Tunçdilek. s.217.

2. Bitkisel Üretim

A. Tahıl Ürünleri

XIX. yüzyılda Eskişehir çevresinin başlıca geçim kaynağı tarım olmuş, bunlar içinde de tahıl ekimi diğer ürünlere göre önem kazanmıştı(31). Kentin sancak sınırlarını içine aldığı bölümde yağış rejiminin düzensiz olduğu karasal iklim özelliği egemendi. Sıcaklığın ve yağışın kısa sürede değişiklik göstermesi ürünün gelişmesini olumsuz etkilediğinden ve toprağın büyük bir kısmının da kıraç özellik göstermesinden belli bir türe yönelik tarım uygun görülmüştü(32). Bu tarım türü de iklim, yağış ve toprak özelliklerine bağlı olarak tahıl ekimi şeklinde gerçekleştirilmişti.

Eskişehir'in kaza haline geldiği yıllarda daha değişik ürünlerin ekimine yer verilmeğe başlanmışsa da, tarım alanları içinde tahıl ekiminin daha çok yer tuttuğu görülmüştü. Toprağın kıraç özellik gösterdiği Eskişehir kazasında sınırların eskisine göre küçülmesi de bunda ayrı bir etken olmuştu. Genellikle sulama gerektirmeyen tahılların ekimine öncelik verilmiş bazen de toprak iki yıl süre ile nadasa bırakılmıştı(33).

Eskişehir Ovası güneydoğusundaki ağaçsız bir tepenin eteklerinde bulunduğundan esas görünüşü itibariyle bozkırlık bir alan içermiş bu da başta buğday olmak üzere tahıl ekimine uygun bir ortam hazırlamıştı(34). Sancak sınırları içinde Bilecik kazası ile, hem sancak hem de kaza sınırlarında yer alan Porsuk vadisi içinde akarsuların suladığı alanlar varsa da bunların dışında sulamalı tarım yapılan bölgeler oldukça dağınık ve az bir yer kaplamıştı. Tarımsal hayat söz konusu istisnaların dışında kıraç toprak özelliğinin gereklerine göre sürmüştü(35).

Eskişehir çevresi için değişik dönemleri içeren genel bir tarımsal istatistik tutulmamış olması karşılaştırma yapma açısından önemli bir eksikliktir. Demiryolu yapımı öncesi ile sonraki dönemleri karşılaştırma bu konuda ayrı bir önem içerdiğinden eksiklik bu noktada daha

---

(31) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2839.

(32) Doğru, s.154.

(33) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2839.

(34) HVS, 1302, s.448.

(35) Tunçdilek, s.217.

belirgin olmuştur(36). Bununla birlikte elde edilen veriler önemli noktalara ışık tutacak özellikler içermiş ve eksik kalan kısımları bir ölçüde doldurmuştur.

XIX. yüzyıl içinde Eskişehir tarımının başını çeken tahıl ürünleriydi. Bu ürünler başta buğday olmak üzere arpa, mısır, burçak, darı, yulaf ve çavdardan oluşmaktaydı(37). Bunların içinde buğday ve arpa üretim itibarıyla önde geliyordu(38). Diğer ürünlerin üretimi de zaman içinde duyulan gereksinime bağlı olarak artış kaydetmekteydi.

Başlıca geçim kaynağının tahıl tarımı olması Eskişehir toprakları içinde bu alanların gittikçe artış göstermesine de olanak sağlamıştı. Tahıl tarımına yönelik alanlar hakkında veriler sınırlı da olsa karşılaştırma açısından önemli sonuçlar verecek niteliktedir.

1302/1885 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde tarım alanlarının kapladığı yerler hakkında kısa da olsa şu istatistik tutulmuştu(39):

	<u>Dönüm</u>
Eskişehir kaza merkezi	24.955
Seyitgazi nahiyesi	<u>37.810</u>
Toplam	62.765

Bu salnamenin yayınlandığı tarihten yaklaşık 10 yıl sonra Eskişehir kaza merkezine (Eskişehir kasabası) bağlı yerlerde 249.000 dönümlük tahıl ekim alanları bulunuyordu(40). 10 yıllık bir süreçte Eskişehir kaza merkezine bağlı yerlerde tahıl ekili alanlar yaklaşık 10 kat artmıştır. 249.000 dönümlük arazi içinde Seyitgazi nahiyesinde ki tahıl ekili alanların bulunmadığı düşünülürse, hem tarım alanları hem de üretimdeki artışın miktarı daha iyi anlaşılacaktır.

XIX. yüzyılın sonlarında Eskişehir kazasında 80.115 kesimde ve 1.062.647 dönümlük alanda tarla tarımı yapılmıştı. Bunun büyük kısmını geçim kaynağının öncülüğünü çeken

---

(36) Tunçdilek, s.234.

(37) HVS, 1316, s.345.

(38) HVS, 1325, s.302.

(39) HVS, 1302, s.447 v.d.

(40) "Eskişehir Kasabası", MM, c.1/9 (İstanbul 1313), s.198.

tahıl üretimine yönelik alanlar içermektedir(41).

1298/1881 yılında Eskişehir kazası ve nahiyelerinde tahıl üretiminin dağılımı ve toplamı şöyledir(42):

<u>Eskişehir Kazası</u>	<u>Diğer</u>						<u>Toplam</u>
	<u>Buğday</u>	<u>Arpa</u>	<u>Mısır</u>	<u>Burçak</u>	<u>Darı</u>	<u>Hububat</u>	
	(şinik)	(şinik)	(şinik)	(şinik)	(şinik)	(şinik)	(şinik)
Merkez kaza	63.513	32.224	1266	9029	4318	213	110.563
Seyitgazi nahiyesi	53.887	26.018	80	6309	545	1141	87.980
İnönü nahiyesi	<u>18.253</u>	<u>13.422</u>	<u>1005</u>	<u>4970</u>	<u>8003</u>	<u>4745</u>	<u>50.398</u>
Toplam	135.653	71.664	2351	20.308	12.866	6099	248.941

Bu değerlerden de anlaşılacağı üzere tahıl üretiminde buğday ve arpa öncülüğü çekmişken en az mısır üretimi gerçekleştirilmiştir.

Eskişehir kazası dahilinde 1895'de tahıl üretimi 2.150.000 kile olmuştur(43). 1881'deki tahıl üretiminin 248.941 şinik olarak verilmesi bu konuda bir karşılaştırma yapmağa imkan vermektedir. 1 Şinik= 1/4 kile olduğu hesabı ile $248.951/4= 62.338$ kile 1881'deki tahıl üretimidir. Aradan geçen 15 yıl içinde gerek göçlerin gerekse demiryolu hattının etkisi ile yıllık üretim yaklaşık 34 kat artarak 2.150.000 kileye ulaşmıştır. XIX. yüzyıl sonlarında ise Eskişehir kazasında en çok üretilen tahıl türleriyle üretim miktarları şöyledir(44) :

	<u>Kile</u>
Buğday	1.230.000
Arpa	1.130.000
Mısır	<u>16.000</u>
Toplam	2.376.000

(41) HVS, 1324, s.413.

(42) HVS, Bursa, 1301, s.346. 1 Şinik=9,25 litre= $\frac{1}{4}$ İstanbul Kilesidir. Tahıl için 1 kile 33,166 litre olarak düşünülmelidir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c.III, İstanbul, 1954, s.357.

(43) HVS, 1316, s.345. Kile hububat ölçüğüdür. 1 kile=4 şinik=8 kutudur. Kilelerin miktarı farklıdır. İstanbul kilesi 18-20 okka olup, bu da ortalama 25 kilodur. Küsüratı kutudur. Geniş bilgi için bkz. Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, 1994, s.237.

(44) HVS, 1324, s.415, HVS, 1325, s.314.

2.376.000 kilelik üretim içinde diğer tahıl türlerinin de yer almadığı düşünülürse tahıl üretiminin çok arttığı daha iyi anlaşılacaktır.

Salnamelerin üretim artışı hakkında verdiği bu bilgilere yabancı gezginler de katılmıştır. Demiryolunun Eskişehir'e varmasından sonra Roman Oberhummer'ın eserinde sözünü ettiği ve Dr. Zander'in vermiş olduğu bilgiler tarımsal üretimle birlikte aşar vergisinin de sürekli arttığını yansıtırken hükümetin bu konuda önlem almağa çalıştığı da ayrıca vurgulanmıştır(45).

Eskişehir'in kaza durumu için verebildiğimiz rakamlarda üretim miktarları hiç belirtilmeyen ya da kısmen belirtilenler bölgede bu ürünlerin üretiminden vazgeçildiği izlenimini vermemelidir. Bunların belirtilmemiş olmalarının nedeni genel bir istatistik tutulmadığından buğday ve arpa dışındaki tahıl ürünlerinin bölge için çok fazla önem taşımadığından kaynaklanmaktaydı(46). Bunlar içerisinde en uygun şartlar içeren ve gereksinim duyulan tahıl buğdaydı. Arpanın daha zor ve genellikle dinç topraklar arayan, gübre isteyen ve daha fazla neme gerek gösteren bir tahıl olması buğday üretiminin arkasında kalmasına neden olmuştu.

Mısır bölgenin hemen her köyünde az çok ekilmekteydi. Bölgeye ne zaman girdiği kesinlik kazanmamış olup XIX. yüzyılda Çerkez ve Abazalar tarafından getirilmiş olduğu kuvvetli bir olasılık göstermektedir.

Çerkez ve Abazaların mısır ekmeği yemeleri ve mısıra buğday kadar bir alan ayırmaları bu olasılığı kuvvetlendirmektedir. Burçak da Romanya göçmenlerince bölgeye sokulmuş ve hayvan yemi olarak kullanılmışsa da sonradan üretimi düşmüştür(47). Çavdar ve darı ekimi ise Sivrihisar'ın Eskişehir'den ayrılması sonucunda önemli ölçüde azalma kaydetmiştir(48).

B. Baklagiller

Baklagiller ekim ve üretim açısından diğer tarla bitkilerine oranla çok az ilgi gör-

(45) Oberhummer-Zimmerer, s.384.

(46) Tunçdilek, s.256.

(47) Tunçdilek, s.259.

(48) Ankara Vilayet Salnamesi, Ankara, 1300, s.266.

müşlerdir. Kırsal kesimde dere ve su başlarında kurulu bahçelerde yetişen bu yaz bitkileri ancak köylerin ve köylünün kişisel gereksinimlerini karşılamış, üretildiği yerde tüketilmiştir. Pazara çok az bir kısmı çıkarıldığından satışa yönelik bir üretim düşünülmemiştir.

Sancak genelinde en çok ekilen baklagiller nohut ve mercimekti(49). Bu ürünler en çok Seyitgazi'ye bağlı köylerde yetiştirilmekteydi(50). Bu yıllarda Bozüyük'ün iri taneli nohutu aranılan bir baklagil türü olmuştu(51).

Eskişehir kaza haline gelince de nohut, mercimek ve fasulyeden oluşan baklagiller üretimi sürmüştür. Daha çok Seyitgazi nahiyesinde görülen bu üretim az da olsa Eskişehir'e bağlı merkez köylerde de gerçekleştirilmişti(52). Buna rağmen köylünün gereksinimini karşılamaktan öteye geçememişti. Ancak baklagiller içinde nohutun ayrı bir önemi olmuştur. Nohut eski yerli köylerde buğday ile nöbetleşe ekilmekteydi. Bu yönüyle toprağın veriminde artış sağlayan bir baklagil özelliği göstermişti(53). XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir kazası içinde üretilen baklagillerin türleriyle üretim miktarları şöyleydi(54):

	<u>Kile</u>
Nohut-mercimek	6000
Fasulye	3000
Bakla	<u>1000</u>
Toplam	10.000

Baklagillerin üretimi tahıllarla karşılaştırıldığında bu konuda yapılan ekimin son derece düşük olduğu görülecektir.

C. Endüstri Bitkileri

XIX. yüzyıl içinde Eskişehir çevresinde endüstri bitkileri grubu içinde ayçiçeği, haşhaş, tütün, keten, pamuk, susam, palamut bitkileri yer almıştır.

---

(49) Tunçdilek, s.261.

(50) Doğru, s.155.

(51) Yalçın, s.22.

(52) HVS, Bursa, 1312, s.335.

(53) Tunçdilek, s.261.

(54) HVS, 1325, s.314.

Eskişehir bu endüstri bitkilerinin bazılarında sancak, bazılarında kaza sınırları bir bölüme de her iki sınırlar içinde sahip olmuştur. Ayçiçeği özellikle Eskişehir'in sancak sınırları içinde üretilen bir bitki olmuş ve daha çok Bilecik çevresinde ekilmişti(55). Haşhaş ekimi Eskişehir'de XIX. yüzyıl boyunca yapılmışsa da üretim daha çok kaza merkezi olduğu yıllarda artmıştı.

1290/1873 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde yıllık 400 kile haşhaş üretimi yapıldığı belirtilmiştir(56). Haşhaş ekimi sonraları Seyitgazi nahiyesinin güney kısımlarında da görülmeye başlamış ve XIX. yüzyıl sonunda kaza genelindeki üretim 13.500 kile olarak gerçekleşmiştir(57).

Tütün ekiminin XIX. yüzyıl boyunca Eskişehir'in büyük bir kesiminde yapıldığı bildirilmiş, ancak ekimin hangi alanlarda yoğunlaştığı hakkında bir kayda rastlanmamıştır. XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir'de yıllık tütün ekimi 10.000 kıyyeye ulaşmaktaydı(58).

Keten önceleri bir hayvan yemi olarak kullanılmıştı. Besleyici özelliği olan bu hayvan yemi daha sonra yağ maddesi olarak kullanılmışsa da XIX. yüzyılın sonuna kadar fazla bir önem içermemiştir(59).

Pamuk üretimi çoğunlukla ılıman iklimi olan Sakarya Vadisi'nde gerçekleşmişse de ne zamandan beri yapıldığı kesin olarak tespit edilememiştir(60). Eskişehir'in sancak sınırları içinde yer alan Bilecik, İnönü, Karacaşehir önemli pamuk yetiştirme merkezleriydi(61). Aynı durum Sivrihisar için de söz konusudur. Sivrihisar'da 1200/1785 tarihli Yazıcı İbrahim Ağa'ya ait Hacı Ümit çeşmesi vakfiyesinde çok miktarda pamuk yetiştigiğine dair iki kanıt vardır. Birincisi iki pamukçu dükkanının bu çeşmeye vakfedildiği, ikincisi de kuttanlar (pamuk atıcılar) denilen birçok meslek sahibinin adının yer almasıdır. Sivrihisar'da bir sanat kolu olan pamuğun aynı zamanda bir endüstri bitkisi olarak ekimine de yer verilmiştir(62).

(55) Yalçın, s.17.

(56) HVS, 1290, s.136.

(57) HVS, 1324, s.416.

(58) HVS, 1325, s.315.

(59) Tunçdilek, s.262.

(60) Necdet Tunçdilek, "Orta Sakarya Vadisi'nin İktisat Tarihi Hakkında", İÜİFM, c.VII, No: 1-4'den Ayrı bası, İstanbul, 1951, s.11.

(61) BACD, 612 (7 Rebiülevvel 1227).

(62) Tahsin Özalp, Sivrihisar Tarihi, Eskişehir, 1960, s.41.

XIX. yüzyıl öncesine ait bu bilgileri Sivrihisar'ın Eskişehir'den ayrılması ve Ankara'ya bağlı bir kaza merkezi haline geldiğinde üretimin devam ettiği yolundaki rakamsal bilgiler de desteklemiştir. Eskişehir'in sancak merkezi olduğu yıllarda sınırları içerisinde yer alan Sivrihisar kazasında XIX. yüzyıl başından Ankara'ya bağlandığı 1846 tarihine kadar geçen sürede pamuk üretiminin devam ettiği bilinmektedir(63). Bu konuda en büyük eksiklik söz konusu dönem için rakamsal bir verinin bulunmamasıdır.

Eskişehir'de pamuk üretimine ait veriler kaza sınırları içinde Sakarya vadisi kesimlerinde yapılan ekimine aittir. **1290/1873 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde** Eskişehir'in Sakarya (Sakar) köyünde yaklaşık 60.000 kıyye pamuk üretildiği belirtilmektedir(64). XIX. yüzyıl sonunda ise Eskişehir kazasında üretilen pamuk miktarı merkez kazada 300.000, Seyitgazi nahiyesinde 48.000 olmak üzere toplam 348.000 kıyyeye ulaşmıştır(65).

Susam üretimi XIX. yüzyılda Eskişehir sancağı içinde yer alan Lefke (Osmaneli) civarında önem kazanmıştı. Eskişehir'in güney kısımlarında da susam üretimi yapılmışsa da fazla bir önem içermemişti. XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir'de susam üretimi 5000 kıyye olarak gerçekleşmişti(66).

Endüstri bitkileri içerisinde son olarak verebileceğimiz sancak sınırları içinde az da olsa yer kaplamış olan palamut ağaçlarıdır(67). Sancak sınırlarının hangi kesimlerinde olduğuna dair bir açıklık yoksa da ılıman iklime yakın alanlarda yer aldığı bitkinin özelliği itibarıyla tespit edilmiştir. Palamut ağaçlarından oluşan palamutun dericilikte kullanılması ve bu sektörün Bilecik ve Eskişehir'de bulunması bitkinin endüstri açısından önemi olduğunu ortaya koymuştur(68).

D. Bağcılık ve Bahçecilik

Eskişehir çevresinde bağlık ve bahçelik alanların dağılımı da kentin yönetim biçimine göre değişme göstermiştir. Eskişehir, sancak merkezi iken bağların yaygın olduğu Bilecik

---

(63) AVS, 1300, s.266.

(64) HVS, 1290, s.137.

(65) HVS, 1324, s.415; HVS, 1325, s.317.

(66) HVS, 1325, s.316 v.d.

(67) BACİ, 3264 (12 Şevval 1247).

(68) İbn'ül Nüzhet Cevad, **Haritalı Musavver Osmaniye Coğrafyası**, İstanbul 1328, s.100.

kazasını sınırları içinde bulundurmuştur. Gene sancak sınırları içinde yer alan Sivrihisar kazası ve Günyüzü nahiyelerinde de bağlar bulunması bu alanların az olmadığını ortaya koymaktadır(69). Bu merkezlerin XIX. yüzyıl ortalarından sonra Eskişehir'den ayrılması bağlık alanların önemli oranda azalmasına neden olmuştur.

Orta Sakarya vadisi içinde bulunan bağlık alanlar yerleşme alanlarının artmasıyla azalmağa başlamıştır. Bununla birlikte **1290/1873 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde** Eskişehir'in Sakarya köyünde yıllık 25.000 kıyye rezaki üzümü üretildiği belirtilmiştir(70). Seyitgazi'de ise üzüm bağları bulunmadığı açıklanmıştır(71). 1297/1880 yılında üzüm bağlarında görülen filoksera zararlısı Eskişehir çevresini de etkilediğinden üretim bu dönemlerde düşmüştür(72).

Eskişehir XIX. yüzyılda sebze ve meyve tarımı açısından Orta Sakarya vadisinde gerçekleştirilen üretim ile önem kazanmıştır(73). Bunun dışında sancak sınırları içinde Sivrihisar her türlü meyve üretimi açısından zengin olduğu gibi patlıcanı ile ün yapmıştır(74). Eskişehir çevresinde yetiştirilen meyveler şeftali, kayısı, armut, kiraz, kavun, karpuz, üzüm, dut, incir ve ceviz'dir(75). Bu meyveler içerisinde dutluklar XIX. yüzyıl başlarında bakımsız kalmıştı. Bunda ipek böceklerinde görülen hastalıklar da etkili olmuştu. Pasteur, ipek böcekleri üzerindeki bu rahatsızlıkların nedenini bulunca zaman içerisinde eski ilgisizlik ortadan kalkmıştı. Pasteur yöntemiyle ipekçilik iyi sonuç verince Eskişehir ve civarında 80.000 kadar dut ağacı dikilmişti. Eskişehir'in eski evlerinin hemen her bahçesinde çok büyük dut ağaçlarının bulunması bu bilgilerin bugüne kadar kalmış bir kanıtı olmuştur(76).

XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir kazası genelinde meyve üretiminde üzüm başı çekmiş ve 1.300.000 kıyye olarak gerçekleştirilmiştir. Şeftali ve kayısı 80.000, Ceviz 25.000 kıyye üretilirken, diğer meyvelerin toplam üretimi de 50.000 kıyyeye ulaşmıştır. Bunların dışında

---

(69) Tunçdilek, **Ova**, s.273.

(70) **HVS**, 1290, s.137.

(71) **HVS**, 1302, s.452.

(72) Erol Tümertekin, "Türkiye'de Filoksera", **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, c.I/1 (İstanbul 1951), s.79.

(73) "Eskişehir", **YA**, c.IV, s.2839.

(74) **AVS**, 1300, s.266.

(75) **HVS**, 1325, s.315.

(76) Cuinet, s.212.

250.000 kıyyelik de incir elde edilmiştir(77).

Sebzecilik ise sulanabilir bahçelerin dışında sulama istemeyen kıraç araziye uyum sağlamış, bostanlık alanlarda verimli olmuştur. XIX. yüzyıl sonunda patates üretiminin yıllık 1.000.000 kıyye olduğu belirtilmiştir(78).

---

(77) HVS, 1325, s.315.

(78) HVS, 1325, s.317.

3. Hayvancılık

A. Hayvancılık Yapılan Alanlar Ve Çiftlikler

Eskişehir çevresi XIX. yüzyılın ortalarına kadar sakin bir görünüm içermekteydi. Tarla tarımı mevcut nüfusun gereksinimini karşılamaktan öteye geçmemiş ve alan itibarıyla çok az bir yer kaplamıştı. Tarım alanlarının dar oluşu buraların mer'a olarak değerlendirilmesine ortam hazırlamıştı. Özellikle sancak sınırları içindeki mera'lık alanlara ormanlar da dahil edilirse toprakların büyük çoğunluğunun hayvancılık amacına yönelik olarak kullanıldığı açıkça ortadaydı.

Sancak sınırları içinde hayvancılık yapılan yerlerin ne kadar bir alana yayılmış oldukları hakkında kesin rakamlar yoksa da çok yer kapladıkları yabancı gezginlerin izlenimlerinde de görülmektedir. Söz konusu dönemde bölgeye gelen P.de Tchihatcheff el sürülmemiş ova ve yaylalarla çayırlar ve mer'alıklar olduğu belirtmiş, her tarafın otlarla kaplı olduğunu, Seyitgazi'den Sivrihisar yakınlarına kadar alanın çayırılık yönüyle çok zengin olduğu üzerinde durmuştur(79). Bir jeolog olduğu kadar aynı zamanda bir biyolog olan Tchihatcheff'in bu ifadesi bölgenin hayvan yetiştirme şartlarına uygun bir alan olduğunu ortaya koymaktadır.

Hayvancılık alanlarının çok yer kaplamasında doğal şartların yanında sosyal ve ekonomik nedenler de rol oynamıştır. XIX. yüzyılda kırsal nüfusun az oluşu hayvancılık yapmanın rençberliğe göre uygun olduğunu ortaya koymaktaydı. Bunun yanında yolların son derece yetersiz olması ulaşım ve nakliye olanakları yönünden elverişsiz bir ortam hazırlamıştı. Bu ise üretimin artmasına ve ticarete engel olmuştu. Bu nedenle tarla tarımına ayrılan alanlar çok sınırlı kalmıştı.

Hayvanların uzun mesafelere yol olmadan giderek ticaret merkezlerine ulaşması kapalı ekonominin sınırlarını yarmış ve Eskişehir dış pazarlarla hayvan ve hayvan ürünleri yönünden ilişki kurmak olanağına kavuşmuştu. Bu ise hayvancılık alanlarının çok yer kaplamasına yol açan bir başka etken olmuştu(80).

(79) P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, Tome III, Paris, 1853, s.245.

(80) Tunçdilek, s.280.

Hayvanların dolaştığı alanlar ve hayvancılık hakkında A.D.Mordtmann 'ın izlenimleri şöyleydi: " Kışın derin vadiler ile Sarısu-Porsuk vadisi içinde kalan ve otlayan hayvanlar, yaz başlangıcında ovada ot sürüsünün sararmağa başlamasıyla ya kuzeyde Sündiken Dağları'na, ya da güneyde gür orman, çayır ve otlarla kaplı olan Güney Platolara çıkmaktadırlar. Yaz ve güzü platolarda geçirdikten sonra Kasım ayı ortalarından ve kar yağışı ile birlikte tekrar o- vaya ve vadi içlerine inmekte, kışı bu alanlarda geçirmektedirler"(81).

A.D. Mordtmann'ın bu tetkikleri çok dikkate değer olmakla birlikte tarla tarımının gelişmesi sonucunda mer'aların parçalanması ile bu dolaşım sona ermiş ve köyün ortak mer'asının sınırları içine çekilmek kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

Mer'alarda küçükbaş, çayırlarda büyükbaş hayvanların yetişebilmesi için bölgenin uygun bir ortamda olmasına karşılık hayvancılık alanları ve hayvan sayısını gösterir rakamlar kentin kaza konumu içinde ve XIX. yüzyıl sonlarında sınırlı sayıda elde edilmiştir. Bu dö- nemde göçlerin etkisi ve demir yolunun kente ulaşması sonucunda tarla tarımı hızla artarken hayvancılık alanları da gerilemeğe başlamıştı. Buna rağmen Eskişehir kazasında geniş ve ürünü bol mer'alar yer kaplamaya devam etmiştir.

XIX. yüzyıl sonlarında Eskişehir kazasında hayvancılık yapılan yerlerin kapladıkları alanlar hakkında kısaca tutulan istatistik şöyledir(82):

	<u>Dönüm</u>
Mer'alık alanlar	256.536
Çayırılık alanlar	<u>14.988</u>
Toplam	271.524

Bu sonuç küçükbaş hayvancılığın önemini koruduğunu ortaya koymaktadır. 2.700.000 dönüm araziye sahip olan ve bu arazinin büyük çoğunluğunda hayvancılık yapılan Çifteler Harası ve Seyitgazi nahiyesi yukarıdaki rakamlara dahil değildir(83). Çifteler Harası gibi dönem için özel bir önemi olan çiftliğin dışında vadi içlerinde kurulmuş hayvan çiftlikleri

(81) A.D. Mordtmann, s.361.

(82) HVS, 1316, s.349.

(83) Ali Asaf, **Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi**, İstanbul, 1308, s.118.

de bölgenin hayvancılık özelliğinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmuştur(84). Bu çiftliklere Yukarı Porsuk Vadisi içinde daha çok rastlanılmaktaydı. Bunların köylerle çok fazla ilgisi olmamış, genellikle şehir ve kasabalarda yaşayan zengin ağaların yönetiminde buldukları görülmüştü(85). XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir kazasında çiftlik sayısı 16'ya ulaşmıştı(86). Bu dönemde hayvancılığın gerilemeğe ve çiftliklerin satılma durumuna geldiği ayrıca dikkate alınmalıdır.

B. Çifteler Harası

a. Kuruluş Öncesi Dönem

Çifteler Harası Türkiye'de ilk kurulan hara olması itibarıyla ayrı bir önem kazanmıştır(87). Kuruluş öncesi ve kuruluşuna ait gelişmeler II. Mahmut Dönemi'ne rastlamıştır. II. Mahmut Erzurum'lu bir zorba olan Salih'in çocuklarından Abdullah'ın İnönü'ye, Mustafa'nın da Çifteler'e yerleştirilmesini emrederek hem bölgeden hem de birbirlerinden ayrılmasını uygun görmüştü. Çifteler'e ilk gelenlerin ilçe merkezinin 15 km doğusunda yer alan Körhasan ve Eminekin köyleri arasında Kumarcı adasında yerleşmeleri Mustafa isminin önüne bu lakabın gelmesinde etkili olmuştu.

Sakarya Nehri'nin çevirdiği Kumarcı adasındaki kulübesinde sakin bir yaşam süren Mustafa, tarım ve hayvancılıkla uğraşmayı da ihmal etmemişti. Ayrıca Rusya ve diğer yabancı ülkelerden iyi cins atlar getirterek yerli atların soyunun ıslahı ile de uğraşmıştı. Üstelik civar köy ve kasabaların halkına da iyi ve adil hareketlerde bulunmuş, kendini de sevdirmişti. Bu nedenlerden dolayı II. Mahmut'un önceleri dikkatini çekmemişti.

Tarım ve hayvancılığa büyük önem veren Kumarcı Mustafa, zamanla büyük bir arazinin sahibi olmuş ve halk tarafından Sultanönü Ayanı olarak seçilmişti(88). Fakat bundan sonra halkı kendi arazisinin büyümesi için çalıştırmağa başlamıştı(89). Birkaç bin sığira, bin-

(84) **Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi**, Cumhuriyetin 10. Yılı Özel Sayısı, Eskişehir, 1933, s.48.

(85) Tunçdilek, s.278 v.d.

(86) HVS, 1324, s.413.

(87) "Çifteler", TA, c.XI, İstanbul 1963, s.508.

(88) İhsan Abidin, s.8 v.d.

(89) Erhan Tezcan, **Mahmudiye İlçesi**, Eskişehir, 1982, s.14.

den fazla ata sahip olmuştur. Yabancı ülkelerden özellikle Rusya'dan çok miktarda damızlık hayvan getirtmiş, ancak bunu kendi menfaati için kullanmağa başlamıştı. Bu hayvanların bölgedekilerden iri ve kuvvetli olması ayrıca dikkati çekmişti(90).

Kumarcı Mustafa arazisini büyütme çalışmalarını sürdürmüş, zamanla 2.000.000 dönüm araziye sahip olmuştur. İyi ve adil davranışlarından da vazgeçerek işi babası gibi zorbalığa dökmüştü. Kumarcı adasında bir şato yaptırarak derebeyliğe başlamıştı. Oturduğu yerin sınırlarından geçenlerden haraç aldığından ayrıca haraççı lakabı ile de anılmıştı(91).

Kumarcı Mustafa zamanla 20.000 den fazla koyuna da sahip olmuş, Seydisu suyu kenarında kavak ve söğüt ağacı yetiştirirken 17.000 kile arpa ve 7.000 kile buğday kaldırmağa da başlamıştı(92).

Kumarcı Mustafa'nın ileri giden bu hareketleri gün geçtikçe dikkat çekici bir hal almaktaydı. Sonunda Kumarcı'nın bölgesinden geçen II. Mahmut'a bağlı ordunun yiyecek istekleri de reddedilmişti. Sarayın emirlerini de dinlemeyerek saltanat makamına isyan etme tutumu da sergilemişti. Durumu öğrenen II. Mahmut bir fermanla Bursa Valisi Kara Mustafa Paşa'yı ordunun başında göndererek 1229/1814'de Kumarcı'nın şatosunu yıktırması ve daha sonra da kendisini idam ettirmişti(93).

b. Kuruluş

Kumarcı Mustafa'nın öldürülmesinden sonra bütün mal ve mülkü Osmanlı saltanatına geçmişti. Saltanatın yönetimi altına alınan bu büyük çiftliğin eski merkezi bataklık, sivrisineğin çokluğu ve sağlığa zararlı olması nedenleriyle kısa bir süre içinde Mahmudiye'ye nakledilmiş, 1231/1815'de Çiftlikat-ı Hümayun (Saltanat Çiftliği) adında büyük bir hara kurulmuştur(94). Orduya hayvan yetiştirmek amacıyla kurulan çiftliği önce Başkatip Miralay (Albay) Mustafa Bey yönetmişti. Ancak çiftliğin uzun süre yönetimi kahyalar tarafından

---

(90) İhsan Abidin, s.10.

(91) Tezcan, s.15.

(92) İhsan Abidin, s.10.

(93) Tezcan, s.15.

(94) İhsan Abidin, s.10.

gerçekleştirilmiş olup bu yönetim 1815'den 1832'ye kadar devam etmiştir(95).

Harada orduya hayvan yetiştirmenin yanı sıra eskiden olduğu gibi tarımsal çalışmalara da devam edilmişti. Zamanla hayvan yetiştiriciliği ve tarım işlerinin daha disiplinli ve verimli olarak yönetilmesine gerek duyulduğundan 1834'den itibaren çiftliğe müdürler de atanmağa başlamıştı.

Çiftliğin merkezi Mahmudiye'de olmakla birlikte saltanat yönetiminden önceki merkezinin Çifteler olması dolayısıyla Çifteler Çiftlikat-ı Hümayunu adını almıştır. Ayrıca şimdiki Mahmudiye ve Çifteler'in yakın olması ile buralardaki binalardan dolayı "Çifteler" olarak adlandırılan bölge zamanla Çifteler'e dönüşmüş ve bazı yazılarda doğrudan Çifteler İlçesi olarak belirtilmiştir(96). Çiftliğin merkezi Mahmudiye'ye nakledildikten sonra merkezin dışında Aziziye, Hamidiye, Ertuğrul (Bilecik), Mecidiye, Kütahya şubeleri de kurulmuştur(97).

c. Üretim ve Islah Çalışmaları

Çifteler Çiftlikat-ı Hümayunu'nun kuruluş amacı orduya hayvan yetiştirmek olduğu kadar hayvanları verimli hale getirmek için damızlıklar üretmektir. Burası hem çoğaltma hem de bir ıslah (iyileştirme) kurumuydu(98).

Çiftlikte bulunan hayvanların miktarı ve çiftliğin geliştirilmesi konusunda Süvari Albay Tokatlı Ahmet Bey'in müdürlük yaptığı dönemde (1854-1864) hazırlanan cetvel Hüdavendigâr Vilayeti'ne bildirilmiş ve bu cetvel gereğince çiftlikte bulunan hayvanlardan 130 kadar yavru tay devlete verilmişti. Söz konusu cetvele göre dörder yaşında 100'den fazla tay daha verileceği ve çiftlikte yetiştirilecek hayvanların sayısını arttırmağa özen gösterileceği de belirtilmişti(99).

Süvari askerlerinin noksanlarını tamamlamak açısından üretim artışı ile birlikte bunu

(95) İhsan Abidin, s.217.

(96) Tezcan, s.15.

(97) **BAYTME**, Dosya No:34, Gömlek No:68 (1 Zilhicce 1305).

(98) İhsan Abidin, s.222.

(99) **BAİD**, 34620 (6 Zilhicce 1279).

gerçekleştirecek kadrolara da önem verilmeğe başlanmıştır.

1280/1863 yılında Çifteler Çiftlikat-ı Hümayununda personel, tahıl üretimi, hayvan cinslerinin dağılımları ve toplamları şöyleydi(100):

<u>Personel Dağılımı</u>	<u>Adet</u>	<u>Üretilen Tahıl Miktarı ve Dağılımı</u>	<u>(KİLE)</u>
Müdür (Albay)	1	Buğday	8562
Çiftlik Katibi	1	Arpa	3911
Çiftlik Kethudası	1	Yulaf	325
Tarla İşçisi (Rençber)	9	Burçak	100
Mandıra Kethudası	1	Toplam	12.898
Mandıra İşçisi	8		
Hayvan Bakıcısı	1		
Hububat Sorumlusu	7		
İnek ve Manda Çobanı	5		
Buğday Anbar Sorumlusu	3		
Kuloğlu	1		
Müstahdem	2		
Toplam	40		

<u>Yavru ve Yetişkin Nakliye</u>	<u>Adet</u>	<u>Yavru ve Yetişkin Tarım</u>	<u>Adet</u>
<u>Hayvanları</u>		<u>Hayvanları</u>	
Kısırak (Dişi At)	621	Sağıl İneği	419
Aygır (Erkek At)	43	Boğa	9
Merkep (Eşek)	1	Öküz	39
Erkek Katır	1	Erkek Tosun(2 yaşında sığır)	184
Dişi Katır	1	Satılacak Erkek Tosun	19
Erkek Tay	356	Dişi Düğe (2 yaşında sığır)	227
Dişi Tay	393	Erkek Buzağı	111
Toplam	1416	Dişi Buzağı	98
		Toplam	1106

(100) BAİD, 35143 (29 Rebiülahır 1280).

Yukarıdaki rakamlara dikkat edilirse yavru hayvanların çok olduğu görülür ki bu da üretimin esas alındığını göstermektedir. Bundaki amaç da orduya daha çok süvari atları yetiştirmeğe yönelikti. Bununla birlikte satılmak üzere ayrılan iyi cins kısrak ve aygırlara da yer verilmiş bazen yabancı ülkelere göndermek için girişimler yapılmıştı.

Haranın bayındırlaştırılması konusunda yapılan çalışmaların henüz istenilen düzeye gelmemesi ve olumsuz hava koşulları nedeniyle yurt dışına gönderilmesi planlanan hayvanların çoğunun telef olması önlenememiş ve girişimler sonuçsuz kalmıştı(101).

Müdür Veteriner Osman Paşa Dönemi'nde (1868-1872) cılız ve çelimsiz hayvanların satılmasına, orduya hayvan göndermek için de kısrak ve aygır yetiştirilmesine titizlikle devam edilmiştir(102). Deneme amacıyla 200 kısrak ile 15 aygırın satın alınması kararlaştırılmış ve elde bulunan 60 tayın iki, üç yıl içinde İstanbul'a gönderileceği düşünülerek üretimin kesintiye uğramamasına dikkat edilmiştir. Ayrıca çiftliğin yıllık geliriyle 60-70 hayvan satın alınarak büyütülmesinin gerekli olduğu saptanmıştı. Tavsiye niteliğinde kararları dikkate alan hükümet gerekli paranın bulunmasındaki güçlük üzerine 100 kısrak ile 15 aygırın alınmasını ve hiç işe yaramayan hayvanların satışını uygun bulmuştu(103).

Çiftlik müdürlerinin akılcı çalışmaları ve devletin gereksinimi sonucunda çiftliğin mükemmel bir hara haline getirilmesi için yeni önlem ve oluşumların alınmasına da özen gösterilmeğe başlanmıştı. Öncelikle iyi cins ve sıhhatli aygır ile boğa sağlanmasına çalışılmışken sığır, manda ve boğaların çoğunun hizmet yapmaktan düşmüş oldukları gözlenerek bu alandaki açığın kapatılmasına gayret edilmişti. Veteriner Albay Vahit Bey'in (1888-1893) önerisi ile en azından 15 aygır, 3 sığır ve 5 boğa alınmasının çiftliğin gelişimi açısından uygun olduğu sonucuna varılmıştı(104). Alınması gerekli hayvanlardan 15 aygırın ücretleri gecikince kumandan Muzaffer Paşa durumu II. Abdülhamit'e bildirmişti. Padişahın emri üzerine her birinin 60 liradan olarak toplam 900 liraya bu hayvanların alınması kararlaştırılmış ve gerekli paranın sağlanması için Bağdat, Suriye, Halep ve Van vilayetlerine 8 Şaban 1305/20 Nisan 1888 tarihinde emir verilmiştir. Çiftlik müdürü Veteriner Albay Vahit Bey

(101) BAİD, 43429, (4 Muharrem 1287).

(102) İhsan Abidin, s.217.

(103) BAİD, 43429, (4 Muharrem 1287).

(104) BAYTME, Dosya No:31, Gömlek No:32 (28 Cemaziyelevvel 1305).

konunun gelişimini yakından izlemiş ve işlerin aksamadan yürütülmesini sağlamıştır(105).

Veteriner Albay Vahit Bey döneminde tarımsal çalışmalar daha çok önem kazanmıştır. Hara yönetimi bu dönemde ortalama olarak yıllık 17.000 kile arpa, 7.000 kile buğday, az miktarda mısır ekmekteydi. Mevcut çayırdan dahi 2.000.000 kilo giyah (bitki, taze ot) üretilmişti. Mahmudiye çayırının dışında Hamidiye köyünde Yılkıran çayırı, Aziziye harasında Sarısu suyunun geçtiği Aziziye çayırında taze ot üretimi sürekli arttırılmağa çalışılmıştı. Çayırlar Seydisu suyu kaynağına dayanılarak yapılan arklar vasıtasıyla sulanmakta olup başlıca arklardan birisi Vahit Bey döneminde yapıldığından aynı adla anılmıştır. Gene bu dönemde Seydisu suyu sahillerine deneme amacıyla pancar ekilmiş ve 4-5 kiloluk pancar alınmıştı.

Çiftlikte nakliye hayvanları sayısının ortalama olarak 1000'i aştığı ve bu rakamın altına inmediği görülmekteydi(106). 1 Zilhicce 1305/ 9 Ağustos 1888'de yapılan bir sayımda nakliye ve tarım hayvanlarının toplam sayısı 1859 olarak tespit edilmişti. Nakliye hayvanları içinde yerli hayvanların dışında Macar asıllı hayvanlar da dikkati çekmiştir. Tarım hayvanları içinde ise boğa ve inekler yer almıştır.

Sayımın yapıldığı tarihte çiftliğin bayındır hale getirilmesini sağlayacak binalar yapılması da planlanmıştı. Bu binalar içerisinde müdür dairesi, iki katlı zahire anbarı, yüz askeri içinde bulunduran kışla, otuz ve otuz iki hayvan barındıran iki ahır ile sunak da vardı(107). Merkez dairesi içinde oluşturulması planlanan bu binaların ne ölçüde gerçekleştirilip hangi binaların öncelikle yapıldığına dair kayıtlar bulunamamışsa da bunların büyük bir bölümünün yapıldığı çevresindeki askeri binalar, kışlalar ve ahırlardan anlaşılmıştır(108).

Şemsettin Sami, hazine arazisinden olan bu çiftliğin 18 köyü, 2.700.000 dönüm araziyi içine alması ve 5000 nüfusunun bulunması itibariyle önemli bir konuma geldiğini belirtmiş, harada asker olarak bulunan erlerin sayısının 700 olduğunu, nakliye ve tarımsal amaçla yetiştirilen büyükbaş hayvanların dışında küçükbaş hayvan yetiştirilmesine de önem verildiğini vurgulamıştır(109). Nitekim Vahit Bey döneminde mer'alarda 20.000 kadar küçükbaş

(105) **BAYTMME**, Dosya No:32, Gömlek No:31 (8 Şaban 1305).

(106) İhsan Abidin, s.219 v.d.

(107) **BAYTMME**, Dosya No:34, Gömlek No:68 (1 Zilhicce 1305).

(108) İhsan Abidin, s.219.

(109) Şemsettin Sami, c.III, İstanbul 1308, s.1876.

hayvan bulunduğu belirlenmiş durumdaydı(110).

Şemsettin Sami'ye göre çiftliğin yıllık geliri 500.000 kuruştan fazlaydı(111). Bunda satılan hayvanların dışında çiftlik arazisinde oturan köy halkının aşarını haraya vermesi de etkili olmuştu. Aşarın ortalama miktarı 5000 kileyi aşan rakamlara ulaşmaktaydı(112).

Üretim çalışmaları doğrultusundaki bu gelişmelerin yanında çiftliğin bir işlevi de ıslah (iyileştirme) konusu olmuştur. Üretim doğrudan doğruya bir iktisat konusu olurken ıslah ise aynı amaca yönelik olsa da teknoloji ile yakından ilgili bir gelişmedir. Zira teknolojik bir konu için harcanan çalışma ve gayretin ölçüsünü üretimde olduğu gibi yalnızca rakamsal değerler ve sağlanan gelirle açıklamak yeterli değildir. Bu bağlamda bir iyileştirme, yeni bir soy ortaya çıkarma gibi niteliksel konular esas olacaktır.

Çifteler Çiftlikat-ı Hümayunu'nun bu yönüyle yeni bir ırk (soy) ortaya çıkarmak yönünden başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Hayvan ıslah çalışmalarında esaslı bir ırk oluşturulamamıştır. Bununla birlikte birçok uğraşlar verilerek güzel hayvanlar yetiştirilmemiş de değildir(113). Çiftlikte güzel cins at ve kısrak yetiştirilmesi dışında buradan her yıl mevsimine göre Balıkesir, Mihaliç, Yenişehir, Bilecik, İnegöl, Söğüt, Eskişehir, Kütahya, Karahisar kazalarına damızlık aygırlar gönderilerek yerli kısraklarla çiftleştirilmekte ve bunlardan her türlü hizmete ayrılmış yavru hayvanlar yetiştirilmekteydi(114). Bunlar içinde orduya güzel hayvanlarda gönderilmiştir. Ancak bu çalışmalar yeni bir nesil (soy) meydana getirememiştir. Yapılan çalışmaların verimsiz kalmasında bu işin bir program dahilinde yapılmaması, teknolojik usullere başvurulmaması, belirli bir yol izlenmeden bir örnek çiftliği gibi her ırktan damızlık getirilerek seçiciliğin terk edilmesi gibi faktörler etkili olmuştur. Örneğin 1300/1882 yılında 130 Macar kısrığı, 2 Macar aygırı alınmıştı. Bundan sonra 1303/1885'te Rusya'da Odessa'dan 70 Rus kısrığı getirilmiş, 1314/1896'da Fransa'dan 6 Normand aygırı satın alınmıştı. Bu tarihlerden sonra dış alımlardan bir sonuç alınamayacağı görülerek 1315/1897'de Bağdat'tan 40 Arap aygırı getirilmiştir. Bu karara rağmen 1316/1898'de Macaristan'dan tekrar 20 Macar kısrığı alınmıştır. Görüldüğü gibi bütün damızlık hayvanlar

---

(110) İhsan Abidin, s.219.

(111) Şemsettin Sami, s.1876.

(112) İhsan Abidin, s.218.

(113) İhsan Abidin, s.222 v.d.

(114) HVS, 1325, s.309.

belirli bir yol ve kararlaştırılmış bir yöntem üzerinde kullanılmamıştır. Bir taraftan Macar-Yerli, Macar-Rus, diğer taraftan Arap-Rus-Yerli ve Yerli-Arap-Normand şeklinde değişik ırklara başvurularak üretim yapılmış ve amaç ortadan kalkmıştır.

Saf ve belirli bir ırk üretilmesi yolunda başarı sağlanamadığı gibi, bu yöntemlerden bir türlü vazgeçilememiştir. Hara, bir yandan at yetiştirmekle uğraşırken diğer taraftan ırkları ıslah etmek, koyunlarda da değişik ırklar oluşturmağa çalışmaktaydı. Çiftliğe Mısır ve İsviçre'den boğa, Mısır'dan öküz de getirilmişti. Ayrıca Kırım'dan İnek, Mısır'dan dana, Plevne'den hem boğa hem inek satın alınmıştı. Bu çeşit hayvanlarla denemeler yapılmış, gene melez türde (safkan olmayan) yöntemlerle üretime gidilmişti. Koşum öküzlerinde genellikle Plevne, Sofya kanı görülmüştü.

Çiftlik 1900 yılında İran'da yapılan bir sergiye katılmışsa da gönderilen örnek hayvanlar çiftliğin ürettiği hayvanlar olması gerekirken Arap ırkına uygun dışarıdan satın alınmış aygırlardan oluşmuştu. Bu ise çiftlikte gerçekleştirilen ıslah çalışmalarının ne durumda olduğunu açıkça ortaya koymaktaydı.

Dışarıdan damızlık getirilmesiyle çiftlikte ıslah edilen hayvanlardan yararlanma yalnız çiftliğe ait olmuştu. Buna karşı damızlık olarak dışarıya hayvan gönderilme durumu hemen hemen olmamıştır. Zaten hayvanların içinde bulunduğu şartlarda iyi beslenememesi ve sağlanan gelirlerin müteahhidlere ihale edilmiş olması sonucunda ürünler bir damızlıktan çok sermaye gibi kullanılmıştı.

Bunların yanında Çifteler çiftliği civarında "herek" yada "gaçık" denilen yerli koyunlar da dikkati çekmiştir. Bunların kuyrukları Karaman koyunları kuyruğundan ufaktı. Bunun yanında Rumeli'den gelen kıvırcık koyunları da birkaç nesil sonra bunlar gibi kuyruk kazanmaktaydı. Bu oluşumlarda iklim ve bölgenin etkisi de vardı. Çiftlikte bu koyunların etlerinin ve tüylerinin ıslahı için kıvırcık koçlarının damızlık olarak kullanılması tercih edilmişti. Hayli zorluklardan sonra bu iki çeşit ırkın birlikte kullanılarak tüylerinin kalitesi, etlerinin lezzeti ve kıymeti itibarıyla yerli koyuna uygun ürünler elde edilmişti. Bu konudaki çalışmalara titizlikle devam edilmiş ve Edirne'den kıvırcık koçlarda getirilmişti(115).

---

(115) İhsan Abidin, s.223 v.d.

d. Kaldırılışına Neden Olan Etmenler

Çifteler'in çeşitli kesimlerinde ve hara merkezi olan Mahmudiye'de bir çok tesisler oluşturulmuşsa da tatmin edici sonuçlar alınamamıştı. Birçok nakil araçlarına sahip olunmasına rağmen bölgeye ve memlekete istenilen fayda elde edilememişti(116). Birçok nedenlere bağlı olan bu gelişmeleri kısaca açıklamakta şüphesiz fayda vardır.

Çifteler Çiftlikat-ı Hümayunu orduya hayvan yetiştirmek ve ıslah etmekle görevli bir kurum olarak kurulmuştu. Bu bağlamda atanan müdürlerin çoğunun süvari ve veteriner ünverası (subayı) olması yerinde bir uygulamaydı. Ancak çok zamanlar bu amaç kaybolmuş, hara tarımla uğraşan bir arazi haline gelmişti.

Hayvan yetiştirilmesi satın alınan çeşitli damızlıklarla yerine getirilmişti. Haradan yıllık ortalama 300-400 damızlıktan 50-60 baş hayvan orduya gönderilebilmekteydi.

Bunun yanında tarımsal çalışmalara da ağırlık verilmişti. Çiftlik arazisinin bir kısmı çiftlik yönetimi tarafından ekilirken bir kısmı da bölgedeki köylüler tarafından ekilmekteydi. Çiftlik arazisinde oturan köylüler aşarını haraya vermişti. Bu arada tarımsal aletler de yenilenmeğe çalışılmaktaydı(117). Bu amaçla İngiltere'den 20 Safer 1309/25 Eylül 1891 tarihinde buharlı tarım makinesi alınmıştı(118). Ancak yenilenen aletlerin güzel bir şekilde kullanılabilirdiğini söylemek mümkün değildir. Bununla beraber tarımın önem kazandığını ve kuruluş amacının dışına çıkıldığını belirtmek doğru olacaktır.

Bu arada damızlıkların tarımsal hayatın zor koşullarında bulunması ve iyi beslenememesi, birçok telef ve sakat cenin olayının meydana gelmesi haradan alınan hayvan sayısını ve niteliğini azaltmıştır. Her ne kadar tarımsal aletler yenilenmeğe çalışılmışsa da hem yetersiz kalınması hem de bunların iyi kullanılamaması tarım çalışmalarında hayvanların kullanılmasına yol açtığı gibi işe yarar kalitede olmalarına da engel olmuştur.

İklim de harada bulunan hayvanlar üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Zira hava deği-

(116) Tezcan, s.16.

(117) İhsan Abidin, s.218 v.d.

(118) TV, 86 (20 Safer 1309).

şiklikleri gün içinde bile olabilmekte ve havayı hızla sertleştirmektedir. Yağmur düzenli olmadığı gibi kışın genellikle hava sıcaklığı -15 , -20 derece civarında seyretmekte, -25 dereceye kadar düştüğü de görülmektedir. Deniz seviyesinden yüksekliği 900-1000 m kadar olması ve yayla bulunmasına bakılırsa havasının sert olduğu açıkça bellidir. Rüzgarlar doğrudan doğruya ovayı yalamakta ve civarın havasını getirmektedirler. Ağaçlık ve gölgelik alanlarda yoktu. Ayrıca yazın Sarısu suyu ile Seydi suyunun ayakları kuruyarak bataklıklar oluşturmakta ve havayı da bataklık kokar bir hale getirmektedir. Hükümet Sarısu suyunun kuru-tulması için girişimlerde bulunmuşsa da yeterli olmamış, Eskişehir'in dahi havasını bozmuştur.

Ormanlık alanlar üç günlük mesafede olup Kırkız tepesi denilen yerde az miktarda ardıç ağaçları bulunmaktaydı. Orman olmasına rağmen Sakarya Nehri civarı ile Hamidiye bölgesinde Sarısu suyunun ayaklarının oluşturduğu bataklıklar vardı. Yüksek bir yayla üzerinde bataklık bir görünüş ve pis kokan bir hava egemendi. Ani hava değişiklikleri, pis kokan bir hava insanların olduğu kadar hayvanların da sağlık şartlarını bozmuştur. Sakarya Nehri'nin ayaklarında bulunan köyler de sıtma hastalığı ileri boyutlara ulaşmıştı. Hayvanlarda Ruman (mankafa) hastalığı artmıştı. Koyunlarda kırçıl denilen hastalıklar çok yaygındı.

Toprak, hava, su, gıda gibi çevre şartlarının uygunsuzluğundan dolayı harada ancak ülke içindeki hayvanların ıslahı mümkün olabileceken aksine ülke dışından getirilmiş olan hayvanlar artış göstermiş ve bunlardan da yeni bir ırk (soy) oluşturulması mümkün olmamıştır. Damızlık için dışarıdan getirilen hayvanların görünüşünde ve kalitesinde çevre koşulları da olumsuz rol oynamıştır. Söz konusu çevre koşullarının uygunsuzluğu sadece Çifteler'de değil dışarı ülkelerde bile önemli bir sorun olmuştu. Almanlar'da yıllarca emek harcayarak oluşturdukları Garadiç harasının arazisinin taşlık ve kireçli olmasından dolayı değiştirmek istemişlerdi. Çifteler'de ise uygun olmayan yalnız arazi değildi. Havası, suyu, mer'ası da aynı uygunsuzlukta idi. Ayrıca ağaçlık ve gölgelik alanların olmaması, bataklıklar ve mikroplu hastalıklar içerdiği düşünülürse ortamın ne kadar uygunsuz olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Ortamın uygunsuzluğuna karşın teknolojinin iyi şekilde kullanılamaması, belli bir plan dahilinde hareket edilmeden her ırdan damızlık getirilerek deneme çiftliğine dönüşmesi

saf ırkların oluşması için engel teşkil etmiştir(119). Hayvan ıslah işlerini ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortamda etkilemiş ve bu çalışmalar bilimsel metotlarla yürütülememiştir.

Haradan istenilen sonuçların alınmadığı düşünülürken bölgenin hazine arazisinden olması bu sırada göçmen sorununa çözüm arayan hükümeti bu yönde bir karar almağa yöneltmiş ve hara çevresi göçmen iskan bölgesi olarak kabul edilmişti. Önceleri Çerkez ve Tatar köyleri mevcutken Rumeli ve Romanya göçmenleri de yerleştirilmeğe başlanmıştır(120). Bu iskan sonucu Mahmudiye'de 1890 yılında 11 olan köy sayısı 1899'da 15'e daha sonraları da 32'ye ulaşmıştır(121).

XX. yüzyıl başlarında çiftliğin yetersizliği ve iskan politikaları üzerinde değişik bir görüş oluşmamıştır. 1914'de çiftliğin kaldırılmasına karar verilmiş, çiftlikteki hayvanlar da satılmıştır. Burada sadece Ziraat Nezareti'ne bağlı Aziziye hara ve aygır deposu ile Harbiye Nezareti'ne bağlı Çifteler tay deposu kalmıştır(122).

C. Yetiştirilen Hayvan Cinsleri ve Miktarları

a. Büyükbaş Hayvanlar

Eskişehir çevresinde bulunan çayırılık alanlarda ve çiftliklerde XIX. yüzyıl boyunca büyükbaş hayvan yetiştiriciliği devam etmiştir(123). Hayvan sayılarını gösterir düzenli istatistiklerin tutulmaması bir eksiklik olarak karşımıza çıkmışsa da elimizdeki veriler konunun aydınlanması için oldukça yararlı olmuştur.

Eskişehir bölgesinde yetiştirilen büyükbaş hayvanlar (nakliye ve tarım hayvanları) içinde at, katır, merkep, inek, boğa, sığır, manda önemli yer tutmaktaydı(124). Ayrıca ıslah edilmek amacıyla bölgeye boğalar da gönderilmişti. Boğaların ıslah işini yapmak için uzman memurların da gönderilmesi bu çalışmalardan iyi sonuç alınmasını ve üretimin kaliteli olma-

(119) İhsan Abidin, s.219 v.d.

(120) Tezcan, s.16.

(121) İhsan Abidin, s.220.

(122) İhsan Abidin, s.226.

(123) HVS, 1325, s.308.

(124) HVS, 1301, s.447.

sını sağlamıştı. Bölge sığır yetiştiriciliği açısından da önemli bir merkez olmuştu. Çifteler Çiftlikat-ı Hümayunu'ndan damızlık olarak getirilen aygırlar da Eskişehir'deki kısraklarla çiftleştirilmekteydi(125).

Çifteler harasında yetiştirilen hayvanların dışında olmak üzere 1298/1881 yılında Eskişehir merkez kazası ile Seyitgazi nahiyesinde büyükbaş hayvanların dağılımları ve toplamaları şöyleydi(126):

	Tarım Hayvanları			Nakliye Hayvanları			
	<u>Manda</u>	<u>Sığır</u>	<u>İnek</u>	<u>Merkep</u>	<u>Katır</u>	<u>At(Beygir)</u>	<u>Toplam</u>
Eskişehir merkez kazası	319	2593	898	1897	315	190	6212
Seyitgazi nahiyesi	<u>143</u>	<u>5560</u>	<u>1201</u>	<u>309</u>	-	<u>440</u>	<u>7653</u>
Toplam	462	8153	2099	2206	315	630	13.865

Eskişehir çevresinde geniş ve yüksek yaylalarda oldukça iyi cins at yetiştirilmesine de önem verilmeğe başlanmıştır. Hükümetin de bu yararlı hayvanın ıslahı amacıyla girişimlerde bulunması daha iyi sonuç alınmasını sağlamış ve kısa sürede nakliye hayvanlarının sayısı çok artmıştır(127).

XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir kazasında yetiştirilen büyükbaş hayvanların tür ve sayı olarak dağılımları ile toplamaları şöyleydi(128):

<u>At(Beygir)</u>	<u>İnek</u>	<u>Katır</u>	<u>Merkep</u>	<u>Manda</u>	<u>Deve</u>	<u>Toplam</u>
4710	24.607	272	5046	2271	220	37.126

Bu rakamlar her ne kadar tarla tarımına geçilerek hayvancılığın ilk sırayı eskisi gibi götüremediği bir dönemi içerse de 1881 verilerindeki 13.865 rakamından çok fazladır. Yalnız 1881 verilerinde Çifteler harasındaki hayvan miktarı dikkate alınmamıştır. Bu şekilde bile olsa arada önemli bir artışın olduğu kendini göstermiştir.

(125) HVS, 1325, s.309.

(126) HVS, 1301, s.347.

(127) Ali Asaf, s.118.

(128) HVS, 1325, s.312.

b. Küçükbaş Hayvanlar

Eskişehir çevresinin iklimi küçükbaş hayvanların yetiştirilmesine elverişli olduğu için koyunculuk önem kazanmış ve en çok yetiştirilen hayvan türü olmuştur(129). Sancak sınırları içinde Bilecik'de dağlıç cinsi koyun ile kuzeyinde bazı kesimlerde kıvırcık koyun cinsleri de üretilmişti(130). Sivrihisar'da XIX. yüzyıl boyunca davarcılık (koyun ve keçi yetiştiriciliği) önem kazanmıştı. Tiftik keçileri bu nedenle büyük rakamlara ulaşmıştı(131).

Eskişehir çevresi bol ve geniş mer'aları, iklim koşulları itibarıyla küçükbaş hayvancılık için ideal bir ortam oluşturmuştu(132). 1298/1881 yılında Eskişehir kazası ile nahiyelerinde küçükbaş hayvanların tür ve sayı olarak dağılımları şöyleydi(133):

<u>Eskişehir Kazası</u>	<u>Koyun</u>	<u>Keçi</u>	<u>Tiftik Keçisi</u>	<u>Toplam</u>
Merkez kaza	50.199	13.185	50.944	114.328
Seyitgazi nahiyesi	17.515	34.842	9.398	61.755
İnönü nahiyesi	<u>9.906</u>	<u>11.141</u>	<u>3.027</u>	<u>24.074</u>
Toplam	77.620	59.168	63.369	200.157

Bu rakamlara dikkat edilirse toplam küçükbaş hayvan sayısı 200.157'dir. Bu rakamın aynı yıl içinde 13.865 olan büyükbaş hayvan miktarından ne kadar fazla olduğu düşünülürse Eskişehir bölgesinde küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir kazasında küçükbaş hayvanların tür ve sayı olarak dağılımı şöyleydi(134):

Koyun	161.349
Keçi	4062
<u>Tiftik keçisi</u>	<u>157.511</u>
Toplam	322.922

Bu rakamlar 1881 yılındaki küçükbaş hayvan sayıları ile karşılaştırılırsa keçi dışında

(129) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2839.

(130) Yalçın, s.17 v.d.

(131) Özalp, s.41.

(132) HVS, 1316, s.349.

(133) HVS, 1301, s.346.

(134) HVS, 1325, S.314.

iki kattan fazla bir artış olduğunu göstermektedir. Bu da keçi üretiminin daha çok karlı olan tiftik keçisi üretimine yansımından kaynaklanmaktadır. 1881'deki rakamlara göre %50'den fazla üretim artışı göstermesi bölgenin küçükbaş hayvan potansiyeli açısından önemini koruduğunu yansıtmaktadır.

c. Kümes Hayvanları

XIX. yüzyılda Eskişehir çevresindeki kümes hayvancılığı belirgin bir etkinlik göstermemişti. Bilecik çevresinde görülen tavukçuluk diğer kısımlarda bir önem içermemişti(135). Arıcılık ise ekonomik etkisi olmamakla birlikte az da olsa yapıldığı sancak sınırları içinde bulunmuş olan kovanlardan anlaşılmıştır. XIX. yüzyılda Eskişehir'in lezzetli bal yetiştiren kazalar arasında yer alması ve 6000 kıyve arı kovanı bulunması arıcılığın gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur(136). İpekböcekçiliği açısından Eskişehir'in sancak sınırları içinde etkin olduğu görülmekteydi. Bilecik, Osmaneli, Söğüt önemli ipek böcekçiliği merkezleri olmuştu(137). Eskişehir'in kaza haline gelmesiyle bu merkezlerden ayrılması ve Hüdavendigar vilayetinin genelinde ipek böceği üzerinde salgın hastalıkların görülmesi gibi gelişmeler çalışmaların tamamen durmasına yol açmıştı. Pasteur'un ipek böceklerini etkileyen salgın hastalıkları önleme yöntemini bulması ülke içinde de dikkate alınmış ve bu konuda çalışmalar yapılmasıyla bir miktar koza dahi elde edilmiştir(138). XIX. yüzyılın sonunda Eskişehir'de 495 kg kuru koza üretilmiş ve 809 kutu ipek böceği yumurtası alınmıştır(139).

D. Hayvansal Üretim

a. Yapağı ve Tiftik

Eskişehir'de XIX. yüzyıl boyunca yapağı ve tiftik üretimi önemini sürekli korumuştur. Tiftik keçileri açısından Sivrihisar'da üretim 1246/1830'da çok artmış ve ihtiyaç fazlası ürün

---

(135) Yalçın, s.25.

(136) HVS, 1325, s.317.

(137) Yalçın, s.26.

(138) HVS, 1324, s.413.

(139) HVS, 1325, s.345.

Ankara'ya gönderilip satılmıştı(140).

Eskişehir ovasındaki mer'alarda da çok miktarda koyun ve keçi sürüleri beslenmiş ve bunlardan yıllık bir hayli yapağı ve tiftik elde edilmiştir(141). 1873 yılında Eskişehir'de 40.000 kıyye tiftik üretilmişti(142). 1898 yılında tiftik ve yapağı üretimi 350.000 kıyye-i atika olarak verilmiştir(143).

XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir kazasında tiftik ve yapağı üretimi şöyle gerçekleşmiştir(144):

	<u>Kıyye</u>
Tiftik	127.708
Yapağı	<u>123.223</u>
Toplam	250.931

Hayvansal üretimde XIX. yüzyıl sonunda görülen düşüş tarım alanlarının üretime açılması ile hayvancılığın ikinci plana geçişinin doğal bir sonucudur.

b. Mandıra Ürünleri

Eskişehir ovasının mer'a ve çayırliklarında küçükbaş ve büyükbaş türünden çok hayvan beslendiğinden süt üretimi de oldukça çok gerçekleşmiştir(145). Süt ve süt ürünleri üretimi daha çok vadi içlerinde bulunan çiftliklerde gerçekleştirilmişti. Bölgenin gereksinimini sağlayan bu üretim dış satıma yönelmemekle beraber ürünler de gösterdiği çeşitlilik açısından dikkat çekmiştir(146). Söz konusu gelişmeler ileride bu sektörün önem kazanmasına ortam hazırlamıştır.

(140) Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisap Müessesesi Ekonomi Dini ve Sosyal Hayat**, İstanbul 1987, s.29 v.d.

(141) Ali Asaf, s.118.

(142) HVS, 1290, s.137.

(143) HVS, 1316, s.345. Kıyye-i atika=Okka=400 Dirhem=1282 gr. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Eminoglu, **Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş**, 2. Baskı, Ankara 1992, s.345.

(144) HVS, 1325, s.316; HVS, 1324, s.416.

(145) Texier, c.II, s.345.

(146) Ali Asaf, s.116.

Bu alandaki çalışmalar ve üretime ilişkin rakamsal bilgilere sınırlı ölçüde rastlanılmıştır. 1280/1863'de Çifteler çiftliğinde süt ürünleri üretiminde çalışacak 1 Mandıra kethüdası ile 8 Mandıra işçisi istihdam edilmişti(147). Daha sonraları Çifteler çiftliğinde süt üretiminin daha iyi değerlendirilmesi için çalışmalara hız verilmişti. Yıllık inek sütü üretimi 180.000 kg'ı bulmuş ve bundan çok miktarda tereyağ elde edilmiştir. Daha sonra Ziraat Nezareti Müşavirliği'nden alınan bir raporla Süt imalathanesi oluşturulmuştur. Bu imalathanede tam yağlı ve az yağlı peynirle, tereyağ üretilmekteydi. Yıllık üretim 17.100 kıyye-i atikaya ulaşmıştı(148).

Eskişehir kazası içinde yer alan diğer çiftliklerde ve köylerde de mandıra ürünleri üretilmişse de rakamsal bilgilere rastlanılamamıştır. XIX. yüzyıl sonunda Çifteler çiftliğindeki üretim dışında Eskişehir kazasında yer alan imalathane ve çiftliklerde yıllık tereyağ üretimi 110.000 kıyye, peynir üretimi de 210.000 kıyye olarak gerçekleşmişti(149).

c. Bal Üretimi

Eskişehir'de kırsal kesimde lezzetli ballarda yetiştirilmişti. Ekonomik önemi olmasa da köylerin bir kısmında arı beslenmiş ve kovanlar bulunmuştur(150). Ancak üretim miktarı ile ilgili tek bilgi XIX. yüzyıl sonuna aittir. Bu bilgiye göre Eskişehir kazasında yıllık 51.000 kıyye bal ve 5000 kıyye balmumu üretilmiştir. Bal üretimi kalite açısından üstün bir nitelik göstermişse de dış satım yoluna gidilmemiştir(151).

---

(147) BAİD, 35143 (29 Rebiülahır 1280)

(148) BAYTMME, Dosya No:254, Gömlek No:24 (6 Şevval 1321).

(149) HVS, 1325, s.316.

(150) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.99.

(151) HVS, 1325, S.317.

III. SANAYİ

1. Dokumacılık

A. İpekli Dokumacılık

Eskişehir'in sancak sınırları içinde yer alan Bilecik'te XVIII. yüzyılın başından itibaren ipek üretimi önemi kazanmıştı(1). 1257/1841 yılında Eskişehir kaza konumuna düşmesine rağmen, 1867 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'nin teşkilatlanması sonuçlanıncaya kadar sancak içerisinde yer alan merkezlerin bir bölümünü sınırları içinde korumuş, bir bölümünü de bu tarihten önce başka sancaklara vermek durumunda kalmıştı. Bunlar içerisinde bir ipek üretim merkezi olan Bilecik'in Eskişehir'e kaç yılına kadar bağlı olduğu hakkında tam bir netlik elde edilememiştir. Bilecik hakkında araştırma yapan Said Öztürk'de bu konuya aynen katılmaktadır(2). Bilecik'in 1844 yılına kadar Eskişehir'e bağlı olduğunu gösteren belge varsa da daha ötesine rastlanılmamıştır(3).

Bilecik ve civarında ipekli dokumacılık Eskişehir'e bağlı olduğu yıllarda da devam etmekteydi(4). İpekli kadife dokumacılık konusunda Bilecik ayrı bir ustalık göstermiş ve önemli bir merkez olmuştur.

Bilecik kaza merkezinde XIX. yüzyılda üretilen üç tür kadifeye Arabistankari paşa çatması, yirmi dört endazesine bir tomar itibarıyla koltuk ve kanepeler, diğerine ise sade yastık yüzü tanımları verilmekteydi(5).

Üç tür kadifenin elbiselik ve mobilyalık olmak üzere iki değişik alanda kullanılmasına rağmen elbise yapmağa yarayan kadifeler aynı zamanda yorgan ve yastık yüzleri içinde kullanılmıştır.

(1) Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s.56.

(2) Bu konu için bkz. Öztürk, s.31 v.d.

(3) **BACM**, 15708 (1 Cemaziyelevvel 1260)

(4) Feridun Emecen, "Bilecik", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.VI, İstanbul, 1992, s.155.

(5) Ali Asaf, s.83. Endaze, 60 cm olan bir uzunluk ölçüsüdür. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, c.I, İstanbul, 1946, s.533. Tomar, dürülerek silindirik biçim verilmiş kağıt deridir. Bilgi için bkz. Pakalın, c.II, İstanbul 1954, s.1746.

Kadifenin dokunuşu halıcılık sanatının kumaşlara tatbikinden başka bir şey olmadığından kumaşları süslendirme ve renklendirme bakımından en uygun dokuma şekli olmuştur. Kadifelerde dokuma tekniği diğer dokumalardan fazla ustalık istediğinden halı dokumacılığının rehberliğinde gelişen kadifelerin ilk örneklerinin halı örneklerine benzemesi de bu durumdan kaynaklanmaktaydı.

Yastık, minder, yatak, yorgan gibi ev eşyasında kullanılan kadifeler çoğunlukla nakışlıydı. Kadifelerin yastık ve minder olarak dokunmuş olanlarına Çatma denilmekteydi. Esasen kadifenin özel bir dokuma şekline Çatma adı verilmişti. Öteden beri Bursa, Bilecik, Üsküdar çatmalarından bahsedildiği zaman hep yastık yüzleri akla gelmiştir. Bundan dolayı önceleri belli bir dokuma adı olan Çatma sonraları yalnız mobilyalık kadifelere özgü bir ad olarak kalmıştı(6). Bilecik çatması bu konuda çok ün yapmış olup Avrupa'dakilerden dahi kaliteli işlendiği görülmüştü(7). Kadife yastıklarının değeri dokuma taraklarında görülen dişlerin sıklığı veya seyrekliği ile ilgiliydi. Sık olması kalitesinin yüksekliğini göstermekteydi(8).

Bilecik'de koltuk, kanepeler ve yastık yüzüne ilişkin tezgahların sayısı günden güne gelişme kaydetmekte ve çalışan işçi sayısı da artmaktaydı(9).

İpekçilik konusunda Bilecik dışında Küplü, Lefke ve Söğüt'te de ilgi artmağa başlamıştı. Ancak Avrupa'da buharla işleyen mancınıkhanelerin çektiği ipler ölçülü olmağa başladıklarından Türk çatmalarından üstün tutulmağa başlamışlardı. Zira ülke içinde henüz iplik bükme, sarmak gibi işlerde el ya da ayakla çalışan tepe mancınıklar kullanılmaktaydı.

Zorunluluk gösteren bu gelişmeler karşısında 1838'den itibaren buharlı mancınıklar temin edilmeğe başlanmıştır. Tepme mancınıklar yerini buharlı mancınıklara bırakınca ipekçilik gene hızlanma gösterir olmuştur. Önce Bursa'da başlayan bu gelişme Bilecik üzerinde de etkili olmuş, tezgah sayısı ve üretimin artmasına yol açmıştır(10). Bilecik kazasının bundan

(6) Fahri Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s.47.

(7) Emecen, s.155.

(8) Dalsar, s.49.

(9) Ali Asaf, s.83.

(10) Dalsar, s.411. Mancınık ipekçi çıkırıklarıdır. Mancınıkhane, ipekçilik yapılan çıkırıkların kurulduğu düzenekleri belirtir. Buharlı mancınıklar ise buhar gücüyle çalışan ipekçi çıkırıklarıdır. Geniş bilgi için bkz. Dalsar, s.410.

sonra kaydettiği gelişmeler Eskişehir'den ayrıldığı dönemler içinde gelişmiş ve XIX. yüzyıl sonunda tezgah sayısı 75'e ulaşmıştır(11).

B. Yünlü Dokumacılık

Eskişehir çevresi yünlü dokumacılık bakımından Anadolu'nun önemli merkezlerinden biriydi. Bunun nedeni de bölgede halen Yörük ve Türkmen aşiretlerinin bulunmasıydı(12). Yörükler daha önce yaşadıkları yüksek yaylaların rüzgarına ve soğuşuna karşı kendilerini koruyabilmek ve yaşadıkları çadırları sıcak tutabilmek için bir takım dokumalar yapmışlardı. Bu dokumalar için gerekli olan yünü de çevrelerinde çok bulunan koyunlardan elde ediyorlardı. Göçebe hayat tarzı ve sahip oldukları yün malzeme onları bu tip dokumalar yapmağa yönlendirmişti(13).

Yörüklerin büyük çoğunluğu Eskişehir bölgesinde hala dağ köylerinde yaşamakta ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Yöre dokumaları bu Türkmen ve Yörük aşiretleri tarafından yapılıyordu(14).

Eskişehir ve çevresinde halı az olarak dokunmakta, ağırlıklı olarak kilim, cicim, ve zililer işlenmekteydi. Bu yüzden "Eskişehir Halıları" diyebileceğimiz özgün bir grup yoktur. Buna rağmen Yörüklerin dokuduğu halılar ile Seyitgazi ve Sivrihisar çevrelerindeki halıcılık çalışmalarını da gözden kaçırmamak gerekir.

Kent ve bağlı nahiyeler ile bunların köylerinde görülen halıların bir kısmı Karakeçili yörüklerine aitti. Daha çok Balıkesir, Bergama, Söğüt gibi yerlerde iskan edilen Karakeçililer Abdülmecit döneminde Eskişehir bölgesine de yerleşmişlerdi. Halı dokumakta usta olan Karakeçililer'in bu etkinliklerine az da olsa Eskişehir'de de rastlanılmıştı. Karakeçili halıları canlı renkleri ve geometrik desenleriyle Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri gelenekleri sürdürmekteydi.

---

(11) Ali Asaf, s.83.

(12) Gerçek Günay, "Eskişehir ve Civarı Cicim ve Sili Dokumacılığı", **Türk Etnoğrafya Dergisi**, s.XVII, (Ankara 1982), s.36.

(13) Suzan Bayraktaroğlu, "Eskişehir Çevresi Halı, Kilim ve Düz Dokuma Yaygıları", **Vakıflar Dergisi**, S.21. (İstanbul 1990), s.302.

(14) Bayraktaroğlu, s.300.

Karakeçili yörüklerinin halılarında en çok kullandıkları renkler lacivert ve kırmızı olmakla birlikte gri ve mavi renklerine de rastlanılmaktaydı. En çok kullandıkları desen de kendilerinin çengelli nakış dedikleri ve iç içe giren renk renk çengelli sıralardan oluşan motiflerdi. Karakeçili yörüklerinin dokuduğu halılarda hayvan motifleri de ilgi çekiciydi. Kafes içinde kuş, tek tek işlenmiş kuşlar motif olarak seçilmişti. Bunlar mutluluk ve sevgiyi simgelemektedir.

Eskişehir kent merkezi ve köylerindeki geleneksel dokumalarda desenler geometrik hatlardan oluşmakta, genellikle eşkenar dörtgenler, üçgenler, altıgenler, sekizgenler, kareler, dikdörtgenler olmaktadır. Motiflerde görülen koç boynuzu kuvvet sembolü olarak işlenmektedir(15).

Sivrihisar'ın Eskişehir'e bağlı olduğu yıllarda ve daha sonraları da seccade ve taban halıları dokunup imal edilmekteydi. Halı tezgahlarının sayıca günden güne artması, halının altın ve gümüş sayılması önemli bir sanayinin gelişmekte olduğunu gösteriyordu(16). Seyitgazi ve bağlı köylerinde de halıcılık ve seccadecilik dokuma ürünleri içerisinde önem kazanmıştı. Burada yapılan halılar Uşak halıları kalitesindeydi(17).

Eskişehir bölgesinde yapılan halıların sayısı günden güne artarken, bu alanda giderek daha çok kimse çalışmaya başlamıştı(18). Halı dokuması içinde çok sayıda dokuma tezgahı (atölyesi) açılmıştı. Ancak yövmiyelerin yüksek olmasından dolayı yönetilemeyip söz konusu tezgahlar Kütahya'ya nakledilmişti. Bununla birlikte Eskişehir'de gene de çok sayıda halı tezgahı vardı(19).

Halı dışındaki bütün el dokuması yaygılarına "düz dokuma yaygı" denilmektedir. Ülkenin genelinde olduğu gibi Eskişehir bölgesinde de kilim, cicim, zili sumak düz dokuma yaygılar arasında en tanınmış olanlarıydı.

Bu dokuma türlerinin gelişiminde Yörüklerin hayvancılığa bağlı ekonomik yapıları ve

---

(15) Bayraktaroğlu, s.299 v.d.

(16) AVS, Ankara, 1320, s.171.

(17) HVS, 1302, s.452.

(18) Ali Asaf, s.116.

(19) HVS, 1324, s.415.

göçücü karakterleri etkili olmuştu. Bu şekil bir yaşam onların eşyalarının da hafif olmasını gerekli kılmış, dokumacılık yörük yaşamının ayrılmaz bir parçası haline gelmişti. Eskişehir bölgesinde de "Istar" denilen ahşap tezgahlarda dokudukları dokuma örnekleri içinde kilim her zaman başta geliyordu(20).

Kilim; dokumacıların mekikle enlemesine ve uzunlamasına attıkları ipliklerden meydana gelen döşeme, divan, sedir gibi yerlere serilen desenlerle ve renklerle süslü dokumadır(21). Genellikle ev donatım malzemesi olmağa yönelik olan bu kullanımın dışında kilimler; kırsal yaşantıda yiyecek maddelerinin, hububatın ve eşyaların taşınmasında çuval, heybe gibi amaçlarla da kullanılmıştı(22).

Eskişehir çevresinde kilim en çok sancak sınırları içinde yer alan Sivrihisar'da dokunmaktaydı. Sivrihisar kilimleri özellikle açık yeşil, beyaz, bordo, mavi renkliydi. Motif olarak daha çok geometrik desenler kullanılmıştı. Özellikle "Türkmen Gülü" veya "Göl" motifli kilimler çok ünlüydü. Sivrihisar çevresinde yapılan kilimlerin ortasında bulunan eşkenar dörtgen, altıgen veya sekizgen madalyona "Göl motifi" yada "Türkmen Gülü" denilmekteydi. Ayrıca Sivrihisar'da her evde bulunan ve karadöşeme adıyla bilinen kilimlerin iç dolgusunda ana motif olarak eli belinde motifleri işlenmişti. Bunların yanında Sivrihisar'da hayvan şekillerini içeren motiflerin yer aldığı kilimler de yapılmıştı(23). Sivrihisar kazasının endüstri ürünleri içerisinde yer alan kilim XIX. yüzyıl boyunca önemini korumuş ve çok sayıda kilim tezgahı açılmıştı(24). Sivrihisar'ın özellikle Günyüzü bölgesinde kilim ve kilim seccadesi dokumacılığı halkın en önemli uğraşları arasına girmişti(25).

Eskişehir kent merkezi ve bağlı köylerinde dokunan ve parmak şeklinde uzantıları olan kilimler çok makbuldü(26). Köy halkı tarafından çoklukla dokunan bu kilimler Eskişehir çevresinde önemli bir sanat ve geçim kapısı olmuştu(27). 1313/1895 yılı içinde Eskişehir

(20) Öznur Aydın, "Uşak Yöresi Kilimciliğinde Değişimin Batı Anadolu Kilimciliğine Yansıması", *El Sanatları Yaklaşımı ve Sorunları Sempozyumu 18-20 Kasım 1992-İzmir*, Ankara, 1994. s.44.

(21) Bayraktaroğlu, s.302.

(22) Aydın, s.44.

(23) Bayraktaroğlu, s.301 v.d.

(24) AVS, 1300, s.170.

(25) Faruk Şükrü, *Eskişehir*, Eskişehir, 1930, s.126.

(26) Bayraktaroğlu, s.310.

(27) HVS, 1324, s.416.

hir'de kilim dokuması yapılan atölye sayısı 32'ye ulaşmaktaydı(28). Kilimcilik; Seyitgazi'ye bağlı köylerde de XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş ve yörede önemli gereksinim haline gelmişti(29).

XIX. yüzyıl içinde Eskişehir çevresinde diğer türden yapılan düz dokumalar içerisinde cicim, zili ve sumak oldukça önem kazanmıştı. Cicim, kilimlerdeki enlemesine ve uzunlamasına atılan ipliklerin dışında renkli desen ipliklerinin de kullanılmasından meydana gelen bir dokuma türüydü. Sivrihisar çevresindeki cicimlerde Göl motifli olanlar çoğunluktaiken Seyitgazi'de içiçe eşkenar dörtgen şekilli motifler daha sık işleniyordu. Seyrek motifli cicimler ince hafif yaygılardı. Bu yüzden ocak perdesi, kapı, divan, sofrta örtüleri, perde gibi işlerde kullanılmaktaydı. Daha kalın yaygıların elde edilmesi için de eni fazla dokunan ancak motifleri gene seyrek olan cicimler yapılmıştı. Bunların enlemesine olan iplikleri bol olduğundan boylamasına dokunan iplikler gizli kalıyordu.

Sık motifli cicimlerde deseni veren iplikler sık kullanıldığı için bir başka deyişle motifler birbirine çok yakın dokunduklarından daha dayanıklıydı. Heybe, çuval, torba gibi kalın olması gereken eşyalar sık motifli cicim tekniğiyle yapılmaktaydı(30). Ayrıca bu teknikle yer yaygıları, yastık ve minder gibi eşyalar da dokunuyordu(31).

Eskişehir bölgesinde düz dokuma yaygıları içinde zili de önemli yer tutmuştu. Cicimlerde olduğu gibi enine ve uzunlamasına dokunan iplikler ile deseni veren renkli iplikler bu dokuma türünde de esas alınmıştı. Sık motifli cicimlere benzemekle beraber zili dokumasındaki teknik ayrıydı. Bu ayrılık; cicimlerde deseni veren renkli ipliklerin desenlerin konturlarını oluşturmak için yukarı doğru sarılarak devam edilmesi, zililerde ise atlamalarla motiflerin içini doldurma şeklinde fark ediyordu.

Zililerde desen iplikleri uzunlamasına dokunan ipliklerin üzerinden 3 veya 5 üstten, 1 alttan geçirilerek kendi alanlarında boydan boya gitmekteydi(32). Böylelikle 2-1, 3-1, 5-1 olarak enlemesine dokunan ipliklerin atlamasıyla tüm zeminin doldurulması tamamlanırdı.

(28) "Eskişehir Kasabası", MM, c.I/9 (İstanbul, 1313), s.199.

(29) Ali Asaf, s.119.

(30) Bayraktaroğlu, s.304.

(31) HVS, 1290, s.129.

(32) Bayraktaroğlu, s.304.

Ancak bu arada uzunlamasına dokunmuş olan iplik çiftleri de bozulmuş olurdu(33). Bu atlamalarla bir sıra dokunduktan sonra üzerinden iki sıra enlemesine iplik geçirilerek sıkıca bastırılırdı. İkinci sıra yine atlamalarla boydan boya doldurulurdu. Zililerde enine ve boyuna çizgilerin dokunması yanında atlamaların kaydırılması ile çapraz çizgilerde dokunabilirdi.

Eskişehir bölgesinde zili dokumacılığında sekizgen "Türkmen Gülü" ile içiçe zig zag çizen desenler yer almıştı. Genellikle beyaz zemin üzerine kırmızı, mor, yeşil, mavi renklerde 8 kollu yıldızların işlendiği, uçları eli belinde motifleriyle sonuçlanan eşkenar dörtgen şeklindeki dokunan zililer ise çoğunlukla Sivrihisar kazasında dokunuyordu. Buna rağmen az da olsa Eskişehir ve bağlı köylerinde de görülmekteydi. Zililer de dayanıklı olduğundan çuval ve yastık yüzlerinin bu teknikle dokunması uygun olmuş, bölgede bu yönde bir üretim de gerçekleşmişti(34).

XIX. yüzyılda Eskişehir bölgesinde sumak adı verilen dokuma türü de işlenmekteydi. Sumak; cicim ve zilide olduğu gibi enlemesine ve uzunlamasına iplerin yanında deseni veren renkli ipliklerle yapılmaktaydı.

Sumakta desen iplikleri uzunlamasına olan iplik çiftlerine sarılarak desen vermekteydi. Bir sıra böyle sarıldıktan sonra üstüne mekikle enlemesine atkı atılarak sıkıştırılırdı. Bazı sumaklarda bu işleme başvurulmaz, cicim ve zililerde olduğu gibi yaygının tersinden yapılırdı(35). Eskişehir'de dokunan sumaklarda geometrik motifler işlenmişken Seyitgazi yöresinde koç boynuzu motifli olanları da görülmüştür(36). Sumaklar büyük yer yaygısı olarak yapılmamış, daha çok çuval ve bebek beşiği olarak dokunmuşlardı(37).

Eskişehir çevresinde yün malzemedan yapılan halı, kilim, cicim, zili ve sumak dokumacılığında Yörük ve Türkmen aşiretlerinin bulunması etkili olmuştu. Ancak bu dokumaların gelişmesinde etkileri olan aşiretlerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde iskan edilmesi üretilen ürünlerin çok yerde tanınmasına neden oluyordu(38). Örneğin Afyon, Kütahya, Konya,

---

(33) Belkis Balpınar Acar, **Kilim, Cicim, Zili, Sumak Düz Dokuma Yaygıları**. İstanbul, 1982, s.62.

(34) Bayraktaroğlu, s.304.

(35) Bayraktaroğlu, s.304.

(36) Bayraktaroğlu, s.309.

(37) Balpınar, s.69.

(38) Bayraktaroğlu, s.309.

Çanakkale'de Eskişehir bölgesinde işlenen dokumaların görülmesi bu sanayi dalının kent çevresi dışında bir pazar bulmasına fazlaca olanak sağlamamıştı. Bununla birlikte XIX. yüzyılda Eskişehir'de elişleri dokumacılığında yün malzeme kullanılarak yapılan üretim kaliteli olmuş ve kalifiye işçi olarak da çok sayıda kişiye geçim kapısı sağlamıştı(39). Kadınlar tarafından ve en iyi yün kullanılarak yapılan çoraplar da ayrı bir önem kazanmıştı(40). Genellikle ağır işlerde çalışanlar ve rençberler için yapılan abalar kent çevresinde çok üretilmekteydi(41). Yünden yapılmış kaba bir kumaş olan abadan bol giyecekler yapılmakta ve kırsal kesimde daha çok kullanılmaktaydı(42). Eskişehir çevresinde aba dokumacılığı Seyitgazi nahiyesi ve köylerinde daha çok üretilmekte olup halkın günlük yaşantısı içine girmişti(43).

Yün dokuma kumaşlar arasında bölge açısından özel önemi olan ürünlerden biride şayaktı. Şayak, çuhadan daha seyrekçe ve iplikleri bir köşeden karşı köşeye geçmiş olarak dokunan yün kumaştı. Çuhaya nisbetle kaba olmakla beraber daha sıcak tutan şayak, Eskişehir çevresinde işte çalışan ve özellikle soğuk ortamda bulunanlara giyim eşyası olarak yapılıyordu(44). 1318/1895 yılında Eskişehir'de şayak dokuma atölyesi sayısı 35'i bulmaktaydı(45). Eskişehir'de yapağdan şilte (minder) de yapılmıştı(46). Kentin beğenilen ürünleri içerisinde yün eldivenler ve başlıklar da yer alıyordu(47).

İplikçilik ve iplik boyahaneleri de gittikçe önem kazanmağa başlarken bunda en büyük rolü Karakeçili aşireti oynamıştı. Zira Karakeçili aşireti devlete vergi yerine yün ve eğrilmiş ip vermekteydi. Nüfus başına birer ikişer kıyye "beden ipi" denilen eğrilmiş ip verirler ve askerlere de aba olarak dokurlardı(48). Eskişehir bölgesi için kaba yünden yapılan dokumacılıktan çok dövülme esası içinde gerçekleştirilen keçeleri de belirtmekte ayrıca fayda vardır(49).

---

(39) İbn'ül Nüzhed Cevad, s.100.

(40) HVS, 1302, S.448.

(41) HVS, 1290, s.129.

(42) Pakalın, c.I, s.1

(43) Şemsettin Sami, c.IV, İstanbul, 1311, s.2744.

(44) İbn'ül Nüzhed Cevad, s.101.

(45) "Eskişehir Kasabası", MM, c.I/9 (İstanbul, 1313), s.199.

(46) HVS, 1290, s.139.

(47) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2840.

(48) Albek, s.235.

(49) Ali Asaf, s.116. Keçe çobanlarla soğuğa karşı direnç ihtiyacı hissedenler için üstlük olarak yapıldığı gibi evlerde döşemelik olarak, ayrıca çadır üstlerini örtmek için de kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, c.II, s.236.

C. Pamuklu Dokumacılık

Eskişehir bölgesinde bu kolun hammaddesi olan pamuğun hangi tarihten itibaren yetiştirildiği tam olarak bilinemese de gerek sancak gerekse kaza sınırları içinde pamuk ekimi yapıldığı anlaşılmaktadır.

1227/1812 tarihinde Sultanönü sancağında bulunan Bilecik, İnönü, Karacaşehir, Bozüyük kazalarında pamuk yetiştirilmekteydi(50). XIX. yüzyıl ortalarında Küplü nahiyesinde halk pamukçuluk ve pamuk ipliği üretimiyle uğraşmış, buna daha sonra Lefke nahiyesi de eklenmişti. Lefke'de üretim daha çok ilgi görmüş ve Küplü'yü de geçmişti. Eskişehir'in sancak sınırlarını koruduğu dönemlerde Küplü'de 1, Lefke'de 3 iplik fabrikası açılmıştı(51). Aynı dönemde Bilecik'te ki etkinliklerin daha fazla olduğu kuvvetli bir olasılık dahilinde olmakla beraber, iplik fabrikaları sayısı hakkında Eskişehir'e bağlı olduğu yıllara ait kayda rastlanamamıştır.

Eskişehir'in kaza sınırları içinde yer alan Sakarya köyünde ise yıllık 60.000 kıyye pamuk üretilmiş ve bundan çok miktarda bez ve iplik yapılmıştı(52). Eskişehir kazasında pamuk üretimi XIX. yüzyılın sonuna kadar sürmüştü buna bağlı olarak pamuklu dokumacılıkta önemini korumuştur.

XIX. yüzyıl içinde Sakarya köyünde yetiştirilen pamuk; iplik halinde Eskişehir'e getirilmiş, burada boyanmış, evlerde gömlek ve çarşaf olarak dokunmuştu(53). Seyitgazi'de dokunan beyaz ve çizgili bezler ülkenin öbür kesimlerinde de aranmağa başlanmıştı(54). Bez dokumak gittikçe önem kazanmış ve Eskişehir'de bu üretimin yapıldığı atölyelerin sayısı 328'i bulmuştu(55).

Kentte kadınlara özgü car (çarşaf, örtü) ve peştamal da üretilmeğe başlanmıştı(56).

(50) **BACD**, 612 (7 Rebiülevvel 1227).

(51) Ali Asaf, s.84 v.d.

(52) **HVS**, Bursa, 1293, s.126.

(53) Albek, s.234.

(54) "Eskişehir", **YA**, c.IV, s.2840.

(55) "Eskişehir Kasabası", **MM**, c.I/9 (İstanbul 1313), s.199.

(56) **HVS**, 1302, s.448. Car, kadınların eskiden tesettür amacıyla örtündükleri örtünün adıydı. Bkz. Pakalın, c.I, s.258.

Ayrıca Şilte (minder) de pamuklu dokumalar içine girmişti. Üstüne yatmağa daha çok oturmağa yarayan Őiltenin ii pamukla doldurulmaktaydı(57). Ayrıca havluculuk da dokuma kolları içine girmiş ve kaliteli havlular da üretilmişti. Bu alanda açılan atölyelerin sayısı 6'ya kadar çıkmıŐtı(58). Bu gelişmelere rağmen ev dokumacılığı giderek azalma kaydetmeğe başlamış, tezgah (atölye) açılmasına ağırlık verilmişti(59).

---

(57) İbn'ül Nüzhed Cevad, s.101.

(58) "Eskişehir Kasabası", MM, c.1/9 (İstanbul, 1313), s.199.

(59) Albek, s.234.

2. Dericilik

Anadolu'da ilerlemiş bir sanat olan dericilik Eskişehir bölgesinde de gerçekleştirilmiştir. Eskiden bu işlerle uğraşanlara debbağ denilmekteydi. Debbağlar hayvanların derileri, kürk ve postlarını kullanabilir hale getirmek ve bunlardan çeşitli alanlarda yararlanabilmek amacıyla çalışırlardı(60). Eskişehir'de bu işle uğraşanlara çok kesimlerde olduğu gibi deri terbiyecisi, tabak sepicisi adı verilmekteydi. Bunların çalıştıkları yerlere ise debbağhane deniliyordu(61).

Debbağhaneler bugünkü tabakhanelerden başka bir şey değildi(62). Buralarda büyükbaş hayvan derilerinden taban astarı, kayışlık kösele; küçükbaş hayvan derilerinden de sahtiyan, astarlık meşin, eldiven vb. yapılıyor ve derinin işlenmesi tümüyle el emeğine dayanıyordu(63). Debbağhaneler'de özellikle bayağı derilerin işlenmesi özel bir önem içeriyordu. Söz konusu bayağı deriler başta meşin olmak üzere çeşitli türlere ayrılmakta ve işlenmek suretiyle kösele yapımında kullanılmaktaydı(64).

Kösele öküz yada sığır derisinden yapılmakta olup dayanıklı eşyalar üretilmesi için idealdi(65). Ancak bunun yapılmasında deriyi köseleye dönüştürme yeteneği olan tanen maddesine zorunlu gereksinim duyulmaktaydı. Tanen ise birçok bitkinin odununda, kabuğunda, yapraklarında, köklerinde bulunuyorsa da özellikle palamut ağaçlarında daha çok yer alıyordu. Palamut ağaçları Eskişehir'in sancak sınırları içerisinde az da olsa bulunmaktaydı(66). Sancağın daha çok ılıman iklim gösteren yerlerinde bulunan palamut ağaçları sayesinde dericiliğin önemli bir hammaddesi kolayca temin edilmiş, bunun sonucunda Bilecik ve Eskişehir'de bu endüstri kolunda verimli çalışmalar yapılmıştı(67).

Kösele üretimi yanında sahtiyan (boyanmış ve cilalanmış deri) yapılarak derilerin kalitesi arttırılmağa da çalışılmıştı. Dericilik kolu heybe yapımına bile girmeğe başlamıştı.

(60) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.101.

(61) Ali Asaf, s.116.

(62) HVS, 1316, s.346.

(63) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.101.

(64) HVS, 1316, s.346.

(65) Ali Asaf, s.116.

(66) BACİ, 3264 (21 Şevval 1247).

(67) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.101.

Genellikle kilimden yapılan heybelerin büyük meşinden yapılanlarına hurç denilmekteydi.

Çok yönlü gelişme içine giren dericilik kolunda çalışan usta ve işçi sayısında da artışlar kaydedilmeğe başlanmıştır. Eskişehir'in sancak sınırları içinde kent merkezinde bir kaç tabakhane vardı(68). Küplü nahiyesinde de 2 tabakhane kurulmuş ve meşin üretimine geçilmişti(69). Sancak sınırlarında yer alan Bilecik bu çalışmaların en çok yoğunlaştığı bölge olmuş ve buradaki tabakhanelerin sayısı da 13'e ulaşmıştı. Bilecik'de dericilik sektöründe 70 kişi görev yapmakta olup bunların 43'ü müslüman, 27'si gayr-i müslimdi. Gayr-i müslimler özellikle yarı mamul deriyi işleyerek ayakkabı üretimine yönelik çalışmalarda bulunmuşlardı(70). Ülkenin genelinde kaliteli ayakkabı yapımında öteden beri sahtiyân kullanılmaktaydı(71). Bilecik'te yapılan ayakkabıların çoğunluğu bölgenin gereksinimi açısından ucuz olması itibarıyla meşinden yapılırken bir miktar da olsa sahtiyânın kullanıldığı görülmüştü(72). Eskişehir civarında dericilik kolunda yapılan çalışmalar ve ürünlerde sağlanan çeşitlilik istihdamı da arttırdığından tabakhane sayılarının miktarı gün geçtikçe çoğalma kaydediyordu.

1310/1892'de Eskişehir'de meşin, kösele yapımı ile deri cilalama ve boyama işine yönelik olan tabakhanelerin sayısı 20'ye ulaşmıştı(73). Daha sonra özellikle kösele üretiminde görülen artışla beraber tabakhanelerin iyice yaygınlık kazandığı görülmekteydi. XIX. yüzyıl sonunda Eskişehir kaza merkezinde deri tabakhanelerinin sayısı 26'yı bulmuştu(74). Kaza genelinde yıllık 20.000 adet meşin ile 10.000 adet sahtiyân üretilmişti(75).

---

(68) Ali Asaf, s.116.

(69) Ali Asaf, s.84.

(70) Öztürk, s.99.

(71) Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, 2. Baskı, İstanbul, 1994, s.199.

(72) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.73.

(73) HVS, Bursa, 1310, s.356.

(74) Cuinet, s.210.

(75) HVS, 1324, s.416.

3. Madencilik

Eskişehir bölgesinde XIX. yüzyıl içinde gerçekleştirilen madencilik çalışmaları işçi hareketlerine yol açması dolayısıyla kente önemli ölçüde canlılık getirmişse de sanayi sektörüne yönelik fazlaca bir gelişme yaratmamıştı.

Bölge içerisinde çıkarılmakta olan krom madeni için de aynı durum söz konusuydu. Krom yatakları daha çok Sündiken Dağları üzerinde iki merkezde toplanmakta olup bunlardan birincisi Eskişehir merkez kazasının kuzey doğusunda Başören'de, ikincisi ise Başören'in 25 km batısında Taştepe'de yer almıştır(76).

Eskişehir'de krom madenlerini arama ve işletme tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1295/1878 yılında Taştepe'de krom çıkarılmağa başladığı görülmektedir. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren de Eskişehir merkez kazasının güney doğusunda Karatepe'de krom çıkarılmağa başlanmış, bunu Kalburcu ve Hacıçiftliği köylerindeki çalışmalar izlemişti(77).

Eskişehir kazası sınırları içinde Başören bölgesi dışında çıkarılmakta olan krom madenlerinin saflık oranı %50'nin altında bulunuyordu. Ayrıca çalışan işçilerin ücretleriyle birlikte üretim ve nakliye giderleri bunlara eklendiğinde yapılan işin fazla bir kar getirmeyeceği düşünülmüş ve bölgede bulunan birkaç ocağın da işletilmesine son verilmişti(78). Bunun yanında kalite ve miktar açısından zengin krom yataklarına sahip Başören bölgesinde de maden çıkarılmasına dair hiçbir girişim yapılmaması kent açısından büyük bir talihsizlik olmuş ve krom madenine dayalı sanayi kolunda fazlaca bir etkinlik sağlanamamıştır(79).

XIX. yüzyıl içinde Mihallıççık'a yakın bir mesafede Ömerler köyü civarında gümüş madeni bulunmuşsa da yeterince istifade edilememişti. Ayrıca kentin kaza haline gelişi ile birlikte bölge tamamen Ankara vilayeti sınırları içine girmişti(80).

Gümüşten yapılan eşyalar daha çok kentin sancak sınırlarında yer alan Sivrihisar ka-

---

(76) Tunçdilek, s.291.

(77) HVS, 1324, s.415; HVS, 1325, s.98.

(78) Tunçdilek, s.291. İbn'ül Nüzhet Cevad, s.99.

(79) Hasan Fehmi, **Coğrafya-i Zirai, Sınai ve Ticari**, İstanbul, 1311, s.67.

(80) AVS, Ankara, 1308, s.163.

zasında üretilmekteydi. XIX. yüzyıl boyunca Sivrihisar kazasının endüstri ürünleri içinde gümüşten yapılan ve telkari denilen, tel halinde gümüşü işleyerek yapılan kadın bilezikleri önemli yer tutmuştu. Telkari denilen bileziklerin altından yapılanları da vardı.

Eskişehir çevresinde ve Sivrihisar kazasında bakır madeni yatakları olmamakla birlikte özellikle Sivrihisar'da bakırdan yapılan kapkacaklar gayet mükemmeldi(81). Bunların dışında XIX. yüzyıl başlarından beri Sivrihisar kazasında Meyhatlı Çiftliği denilen yerde beyaz ve yumuşak bir taştan türlü kapkacak yapıldığı, bunun bakır ürünleriyle rekabete girdiği ve daha çok tutulduğu bilinmekteydi(82). Eskişehir'in kaza haline gelişi ve 1846 yılında Sivrihisar'ın Ankara'ya bağlanması(83) kentte bu tür etkinliklerin azalmasına yol açan talihsiz bir gelişmeydi.

Eskişehir bölgesinin XIX. yüzyılda en önemli yeraltı madeni ürünü Lületaşı (magnesium silikat) idi. Lületaşı işletmeciliği için hammadde teminine sürekli bir gereksinim duyulduğu gibi bölge geniş çapta bir işçi hareketine de sahne olmaktaydı. Hükümetin Eskişehir'de bir faaliyet havası yaratmak için taşın temizlenmeden veya yarı mamul hale getirilmeden çıkarılmasını yasaklaması işçiler için bir geçim kapısı yaratmıştı(84). Lületaşı madeninden çeşitli eşyalar yapılmış, bunlar içerisinde sigara ağızlığı ve süsleme eşyaları en belirgin örnekleri içermişti. Genellikle özel imalathanelerde gerçekleştirilen bu üretim kent için bir ölçüde sanayi kolu olmuşsa da lületaşı daha çok hammadde olarak yurt dışına ihraç edilen bir maden özelliği göstermiş ve bu nedenle ticari yönden özel bir önem kazanmıştı(85).

İhracat maddesi olarak kentin gelir kalemleri arasında önemli bir payı olan lületaşı madeninin bu özelliklerinden ötürü Ticaret Bölümü içinde işlenmesi uygun bulunmuş ve konunun dağılmaması için ayrıntılar da aynı bölümde verilmiştir.

---

(81) AVS, 1308, s.170.

(82) AVS, 1300, s.178.

(83) AVS, 1308, s.163.

(84) Tunçdilek, s.291.

(85) HVS, 1316, s.346.

4. Diğer Üretim Kolları

Eskişehir bölgesinde XIX. yüzyıl içinde değirmenlerin yanı sıra un fabrikaları da hizmete girmeğe başlamıştı. Değirmencilik önceleri kent merkezinden çok nahiye ve köylerde görülmekteydi. Köylülerin zahirelerini öğüten değirmenlerin yerini zaman içinde un fabrikaları almıştı(86).

1875 yılında Eskişehir kaza merkezinde değirmen yoktu(87). Değirmenler nahiye ve köylerde bulunmaktaydı. 1898 yılına gelindiğinde Eskişehir kaza merkezinde 2 değirmen bulunduğu gibi 5 tane de Un Fabrikası vardı(88). Aynı dönemde Seyitgazi nahiyesi'nde 66 değirmen çalışır durumdaydı(89). Bu değirmenlerde un üretimi yıllık 100.000 çuvalı bulunmaktaydı(90).

Değirmencilik ve fırıncılık I. Dünya Savaşına kadar Rumların elinde bulunmuştu. Daha sonraki dönemlerde Yasin Çakır firmasına geçecek olan Un Değirmeni "Gavurun Değirmeni" diye anılmıştı. Bunda önemli etken olan bir nokta da inançtan kaynaklanmaktaydı. Müslümanlar üzerlerinde un bulaşıkları ile tuvalete gitmek istemediklerinden bu mesleğe pek ilgi göstermedilerse de daha sonra bu görüş ortadan kalkmıştır(91).

Eskişehir kent merkezi yakınlarında un öğüten değirmenlerin dışında 4 su değirmeni vardı(92). Bunlar kuyudan su çıkarmağa yaramakta olup ağaçtan yada demirden yapılmış çarkları (dolapları) olduğundan dolaplı değirmen adıyla anılmaktaydı(93). İnönü nahiyesinde bulunan 6 değirmenin 2'si de su değirmeniydi(94). Eskişehir kent merkezi içinde dolaplı değirmenin kaç tane olduğuna dair bir kayıt bulunamamışsa da 1891 tarihinde bir dolaplı değirmen bulunduğu tespit edilmiştir(95).

(86) İbn'ül Nüzhed Cevad, s.100.

(87) HVS, 1292, s.151.

(88) HVS, 1316, s.345.

(89) HVS, 1316, s.350.

(90) HVS, 1324, s.416.

(91) Albeck, s.233.

(92) Cuinet, s.210.

(93) "Anadolu'dan Latif Manzaralar", *Servet-i Fünun*, c.IV/82 (İstanbul 1308), s.59.

(94) Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul, 1328, s.160.

(95) "Eskişehir'de Bir Değirmen", *SF*, c.V/110 (İstanbul 1309), s.88.

Tarım alanında yer alan bir sanayi kolu da araba imalathaneleri olup, bu sanayi kolu Eskişehir'in önemli özelliklerinden birini içermektedir. At arabalarıyla ilgili üretim 1880'li yıllardan itibaren başlamıştı(96). Köylerde kullanılan kağı arabalarının da yapıldığı bu sanayi kolunda XIX. yüzyılın sonu itibariyle atölyelerin sayısı çok artış kaydetmişti. Kent merkezinde arabaların yapılıp satıldığı bir araba meydanı da bulunmaktaydı(97). Eskişehir'de çoğu köyde nalbant ve demirci bulunduğundan at ve kağı arabalarının tamirinin bir bölümü kırsal kesimde de yapılabilmekteydi. Bu alanda çalışan kimseler ayrıca ufak demir aletleri de yapmaktaydı(98).

Eskişehir'in demiryoluna kavuşmasıyla 1894 yılında vagonların tamir edilmesine yönelik fabrikanın kurulması sanayi açısından en önemli gelişmelerdendi(99). Cer atölyesi denilen bu tesis günümüzdeki Eskişehir Lokomotif ve Motor Sanayi Kurumu (ELMS)'nin çekirdeğini oluşturmaktadır. Cer atölyesi Eskişehir'de sanayinin gelişimi ve nitelikli eleman yetişmesinde ilk büyük adım olmaktadır(100). Söz konusu atölye istasyon bitişiğinde büyük ve kergir bir fabrikada üretime geçmişti. Daha sonra istasyon civarında 80 dönüm arazi satın alınarak binalar genişletilmeğe, atölyeler çoğaltılmağa başlanmış ve Haydarpaşa'da çok miktarda istihdam olan memur ve aracın gereğinden fazlası da Eskişehir'e gönderilmişti. Bu yöntemle üretimin ve kalitenin artırılması amaçlanmaktaydı(101).

Ankara ve Konya demiryolu hatlarına bakım malzemelerinin de bulunduğu atölyelerde çalışan 420 işçinin çoğunluğu Türktü. Ermeni ve Rum işçilerin oranı atölyedeki işçilerin beşte birini bile bulmuyordu(102). XIX. yüzyıl sonlarına kadar tesislerde ancak ayda 2 lokomotif tamir edilebilmesine karşın ileriki dönemlerde bu sayı sürekli artış göstermiştir(103).

Demiryolu hattının geçtiği kesimlerde ucuz taşımacılık ve ek insan gücü de etkinlik

---

(96) Tunçdilek, s.318.

(97) "Sanayi", **Musavver Fen ve Edep**, s.7 (İstanbul 1318), s.56.

(98) Şükrü, s.125.

(99) **HVS**, 1312, s.335.

(100) Albek, s.164.

(101) "Eskişehir İstasyonu", **MM**, c.I/14 (İstanbul 1313), s.288.

(102) Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1918)**, Çev: Sabri Tekay, Ankara, 1987, s.73.

(103) Tunçdilek, s.316.

kazanmıştır(104). Birçok kimse için yeni iş alanları yaratan bu gelişme Eskişehir'de de etkili olmuştu. Kent merkezi ve demiryolunun geçtiği nahiyelerde gişe memurluğu, makasçılık, istasyon şefliği ve koruculuk gibi yeni açılan işlerde birçok kimse istihdam edilmeğe başlamıştı(105). Ancak bu tür işlerde çalışanların çoğunluğunu Rum ve Ermeniler içermekteydi(106).

XIX. yüzyılda Eskişehir'de bir diğer sanayi kolu da çömlek ve fayans üzerinde olmuştu. Lületaş çıkarılan Nemli ocağında İznik ve Kütahya çinilerinin hammaddesi olan fayans ve çini toprağı bulunmaktaydı(107). Kent içinde XIX. yüzyıl sonunda 12 çömlek ve fayans yapımevi bulunmaktaydı(108).

Eskişehir'de üretimi yapılan bir diğer etkinlik de alkollü içkiler üzerine olmuştu. XIX. yüzyılda imbikle rakı yapımı Eskişehir'e gelen yabancı gezginlerin seyahatnamelerinde belirtilmişti. Bu meslek çoğunlukla Hıristiyanlar tarafından yapılmaktaydı(109). 1893 yılı itibarıyla kentte bu kesimin elinde olan 5 alkollü içki yapımevi bulunuyordu(110).

---

(104) Donald Quataert, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", Çev: Ahmet Günlük, **TCTA**, c. VI, İstanbul, 1985, s.1631.

(105) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.101.

(106) Quataert, **Avrupa İktisadi Yayılımı**, s.73.

(107) Tunçdilek, s.295.

(108) Cuinet, s.210.

(109) Albek, s.234.

(110) Cuinet, s.210.

IV. TİCARET

1. Ticaret Yapılarının Konumu ve Özellikleri

A. Açık Alışveriş Merkezleri

a. Hafta Pazarları

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlete ürün üzerinden ödenmesi gereken vergiler aynı olarak veriliyordu. Dolayısıyla herkes elindeki ürünü en kısa zamanda nakde çevirmek istiyor ve bunu pazara sürüyordu(1). Bunlar içerisinde hafta pazarları periyodik pazarlardı. Haftanın belirli gününde kurulan bu alışveriş merkezlerinin yeri de aynı alan üzerinde bulunmaktaydı(2).

Hafta pazarlarının büyüklük veya küçüklüğü üretim ve alışveriş potansiyeline bağlı olup yönetim bölünmesi ile ilgisi yoktu. Sancak merkezinin yanında kasaba pazarının ön plana çıkmasına sıkça rastlanırdı(3). XIX. yüzyılda Eskişehir'in yönetim açısından gösterdiği farklılıklar buna güzel bir örnek teşkil eder. Sancak merkezi olan Eskişehir'de kurulan pazarın tüm gereksinimleri karşılama açısından pratik çözüm getirmeyeceği açıktır. Kent merkezinde kurulan pazarın dışında Bilecik, Karacaşehir, Seyitgazi, Bozüyük kazalarında da pazar kurulmaktaydı(4).

Bunlar içerisinde sancak merkezi olmasa da Bilecik pazarı geniş bir coğrafi bölgeye hitap eden kent pazarı niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri özelliğini koruyan bu pazarda mevsimine göre üzüm, kuru üzüm, şarap gibi ürünlerde pazarlanıyordu. Bilecik'te kurulan pazar günümüze kadar gelerek geleneksel yapıyı sürdürmüştür. Hatta pazarın kurulduğu gün olan Pazartesi günü de aynı gelenek içinde sürmüştür. 1251/1835 tarihin-

(1) Doğru, *Sultanönü*, s.162.

(2) Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ankara, 1980, s.106.

(3) Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir, 1995, s.115.

(4) CM, 7550 (28 Safer 1251).

de müslüman halktan bazı kimseler kurulan pazarın gününü Pazar'a alınması için yaptıkları başvuru gayri müslimlerin dini günlerine rastlamadığından reddedilmiş ve Pazartesi günü değişmemiştir(5).

Bilecik pazarına yakın büyüklükte olan Karacaşehir pazarı ise daha çok köylünün elindeki ürünleri pazarladığı bir yer niteliğindedir. Seyitgazi'de merkezde kurulan pazar her türlü alışverişe yöneliktir. Eskişehir kent merkezinde Çarşamba günleri kurulan pazarda ise tahıl başta olmak üzere sebze, meyve, yumurta ve üzüm pazarlanıyordu(6). Eskişehir çevresinde hafta pazar yerlerine ait XIX. yüzyılda ihtisap vergi miktarını gösterir kayıtların bulunamaması ticari potansiyellerini değerlendirme açısından önemli bir eksikliklerdir. İhtisap vergisi eskiden belediye geliri olarak damga, tartı, panayır ve pazar vergisi adı altında alınan vergiydi. Kentten kente değişiklik göstermesi pazar yerleri arasında da söz konusuydu. Bu değişimler ticari etkinliklere göre belirlendiğinden ihtisap vergisi bu noktada iyice önem kazanmaktaydı(7). Bu eksikliğe rağmen Bilecik ve Karacaşehir pazarlarının önceki önemlerini koruduğunu belirtmemiz mümkündür.

Eskişehir'in kaza haline geldiği 1257/1841 yılından XIX. yüzyılın sonuna kadar Çarşamba günleri kurulmuş olan hafta pazarı gene devam etmiştir(8). Çarşamba günleri kurulan bu pazarın yanında bir de Kadınlar Pazarı kurulmaktaydı. Burada kadınlar biraz harçlık temini için çoğunlukla kocalarından gizli olarak ördükleri çorapları satmağa getirmişlerse de sonradan bu pazar kaldırılmıştır(9). Bu etkinliklerin dışında Vital Cuinet tarafından Çarşamba günleri kurulan pazara ek olarak Salı günü de pazar kurulduğu belirtilmektedir(10). Cuinet'in pazar günlerini haftada 2 gün olarak vermesi kentin ticari açıdan kazandığı önemin bir göstergesi olarak düşünülmelidir. Kent merkezinde kurulan hafta pazarının dışında İnönü nahiyesi ve Yenidamar denilen Taşocağı'nda da Cuma günleri pazar kurulmuştur(11). İnönü'deki pazar daha sonraları Cumartesi günü kurulmağa başlamıştır. İnönü pazarı eskiden beri kurulmakta olup daha çok köylünün gereksinimi dışında kalan ürünlerini pazarladığı bir

---

(5) Öztürk, s.30.

(6) CM, 7550 (28 Safer 1251).

(7) Çadırcı, s.131 v.d. İhtisap vergisi hakkında geniş bilgi için bkz. Kazıcı, s.29 v.d.

(8) HVS, 1289, Bursa, s.105.

(9) Albek, s.235.

(10) Cuinet, s.209 v.d.

(11) HVS, 1289, s.105.

özellik göstermekteydi(12). Sarısu taş ocağında lületaşı çıkarıldığından 5 han, 80 dükkan, 6 fırın, 30 kahve, 100 baraka kurulmuş ve bu faaliyete yönelik olarak pazar kurulması önemli bir gereksinim olmuştur. Burada temel gıda maddeleri dışında lületaşı ticareti yapılmıştı. Kuyulardan çıkarılan lületaşları madencilerin barakalarına yığılmakta ve Eskişehir'den gelen 150 kadar lüleci bunları Cuma pazarında satın almaktaydı(13). Eskişehir kazasında 1890 yılından itibaren her yılın Eylül ayının 21'inden başlayarak 15 günlük panayırlar kurulmağa başlanmıştı(14). Bu panayırdaki o yılın besili hayvanları yarıştırlırdı. Söz konusu hayvanlar çoğunlukla Çifteler Harası'nda yetiştirilmekte ve melez türde olmaktadır(15). Ayrıca bölgenin ünlü ürünleri de sergilenmişti. Bu panayır civar köy ve vilayetlerden gelen tüccarlarla büyük bir canlılık kazanmıştır(16).

b. Sürekli Pazarlar

Eskişehir'in gerek sancak gerekse kaza konumu içinde kent merkezinde yer alan iki sürekli pazarı vardır. Bunlar Buğday pazarı ve Odunpazarı'dır(17). Bunlardan buğday pazarının bulunduğu yeri 1893 yılında Eskişehir'e gelen eskiçağ tarihçisi Georges Radet şöyle belirtmektedir: "Köprüden başlayan yol, hamamlardan sonra Eskişehir'in çarşı yoludur. Küçük dükkanlar geçildikten sonra genişler ve söğütlerle çevrili geniş bir cadde olur. Buğday pazarı bu cadde üzerindedir."(18) Odunpazarı'nın ise bugün aynı adı taşıyan semtte kurulduğu çok sayıda kaynak tarafından doğrulanmaktadır. Buğday ve Odunpazarı karı az olan ve sürekli tüketilen ürünler olduklarından yılın her günü açık tutulmuşlardır. Ancak hiçbir han veya vakıf bunu tekeline almamıştır. Kişisel mülkiyet kapsamına girmeyen bu yerler kiracı konumunda olarak kendi adlarına ticaret yapmışlar ve her türlü gelir vakfın olmuştur(19). XIX. yüzyılda Eskişehir kent merkezinde kurulan Buğday pazarından alınan ihtisap vergisi ortalama 25 kilo olan sepetler=(1 kile) ele alınarak hesaplanmış ve 4 sepette 100 para olarak tespit edilmişti. Odunpazarı'nda ise gene her biri 25 kg olan sepetlerden 4'ü için 80 para

(12) HVS, 1293, s.215; HVS, 1301, s.358.

(13) Cuinet, s.210.

(14) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2841.

(15) İhsan Abidin, s.218.

(16) Ali Asaf, s.117.

(17) CM, 7550 (28 Safer 1251).

(18) Georges Radet, *En Phrygie, Rapport Surunemission Scientifique en Asie Mineure*, Paris, 1895, s.16.

(19) Şükrü, s.122.

ihtisap vergisi alınması kararlaştırılmıştı(20).

B.Kapalı Alışveriş Merkezleri

Eskişehir kenti için kapalı alışveriş merkezi olabilecek en önemli ticari yapılar çarşıda bulunan dükkanlar olmaktadır. Charles Texier, çarşının üstü açık olmasına rağmen dükkanların çok sayıda olduğunu ve güzel eşyalar içerdiğini belirtmiş, kentte biri evlerin ve diğeri de büyük çarşısının ve hamamların bulunduğu ticari yerler olmak üzere iki büyük mahalle yer aldığını ayrıca vurgulamıştır(21). 28 Safer 1251/26 Haziran 1835 tarihinde Eskişehir kaza merkezinde bulunan dükkanlar ve esnafın ihtisap vergisi oranları şöyleydi(22):

<u>Esnaf Grubu</u>	<u>Adeti</u>	<u>Her birinin günde ödeyeceği para</u>	<u>Toplam para</u>
Attar	21	3	63
Bakkal	26	5	130
Kahvehane	8	3	24
Ekmekçi	1	6	6
Börekçi	2	3	6
Nalburcu	8	1	8
Nalband	3	3	9
Tuzcu	10	2	20
Keçeci	44	2	88
Boyacı	7	2	14
Berber	8	1	8
Han	5	2	10
Yağhane	1	3	3
Destici	1	3	3
Helvacı	2	3	6
Muytab Dükkanı	1	3	3
Kasap	1	3	3
Atkıcı	1	3	3
Eskici	5	1	5

(20) CM, 7550 (28 Safer 1251).

(21) Texier, c.II, s.345.

(22) CM, 7550 (28 Safer 1251).

Kapalı alışveriş merkezleri içinde tüccarın malını saklaması açısından hanlar ayrı bir önem taşımaktaydı. Eskişehir kaza merkezinde 1251/1835 yılında 5 han vardı. Bu hanlardan piriñç hanı özellikle bu malın ticaretine ayrılmış ve giderek bu adla anılmağa başlamıştı(23). Sancak sınırları içinde Bilecik kazasında ipek kadife dokumacılığı XVIII. yüzyıl başlarından itibaren iyice artmış ve kent ipek ticaretinin merkezi olmuştu. Bilecik'te "İpek han" bu ilin ipek ticaretinde önem kazanan bir görüntü içermekteydi(24).

Tüccarlar malını handa saklarken aynı zamanda konaklama ihtiyacını da karşılamışlardır. Eskişehir'de hanlarda misafir olan tüccarlardan 2 para gündelik alınmaktaydı. Bu oran her hafta pazara gelip giden ve orada yer alanlardan tahsil edilen ihtisap vergisinin gündelik miktarıyla aynı tutulmuştu(25). Hanlara gelenlerin çoğunun hafta pazarında yer tutanlar olması fiyat tespitinde kolaylık olması amacıyla tüm tüccarlar için aynı tutulmuş olmalıdır.

Eskişehir'in kaza konumuna gelmesi han sayılarının artmasında bir olumsuzluk yaratmamıştır. Han sayısı 1875 yılında kent merkezinde 10'a ulaşırken Seyitgazi nahiyesinde 3, İnönü nahiyesinde de 4 han ticaret ve konaklama açısından hizmet vermekteydi(26). Genelde kentteki han miktarları o kentin ticari faaliyetteki önemini yansıttığından sayıca bir azalmanın görülmemesi yönetsel değişikliğin Eskişehir'i ticari açıdan etkilemediğini göstermektedir. Ancak bu hanlar tek bir cins ticaret maddesinin toptan satışı ya da dağıtımına hizmet eden ve geliri yüksek olan kapan hanları gibi olmayıp genellikle çeşitli türden ticari eşyanın korunmasına yönelikti(27).

Eskişehir'in kapalı alışveriş merkezinde ticaretin hareketli geçmesinde önemi olan hamamları da yeri gelmişken belirtmek gerekir. Hamamlarla çarşının birbirini izlemesi ve zamanla içiçe girmesi bunda önemli bir etken olmuş ve hamamlara gelenler çarşıdan da alışveriş yapmak durumunda kalmışlardır.

II. Mahmut Dönemi sonlarında kurulan ve "Kıymet, Alçık, Yenice ve Erler" adı ve-

(23) Şükrü, s.123.

(24) Tuğlacı, s.56.

(25) CM, 7550 (28 Safer 1251).

(26) HVS, 1292, s.151.

(27) Ali Asaf, s.117.

rilen bu hamamların üçü kadınlara biri erkeklere hizmet vermekteydi(28). Hamamlar şifalı sıcak suları ile çevreden birçok kimsenin kente uğramasına yol açmış ve gelenler kentin çarşısını da gezerek alışveriş yapmışlardır(29). Bu ise kentin ticari potansiyeline olumlu etkide bulunmuştur. Belediye hamamları kiraya vermiş ve gelir elde etmiştir. Hamamlardan sağlanan gelir XIX. yüzyıl sonunda yıllık 600 lira kadar gerçekleşmiştir(30).

Eskişehir'de ticari hacmin gelişimi belediye tarafından yakından izlenmekteydi. Dükkanlar vakıflara bırakılan iş yerleri olup yıllık kiralalarını vakıflara ödemişler, vakıf gelirinde bir artış olduğunda çarşıya yeni dükkanlar yaptırılarak kira gelirinin artması sağlanmıştı(31). Gelişmeleri değerlendiren Eskişehir Belediyesi 1889 yılı sonunda 150 dükkan daha yaptırmıştır(32). Daha sonraki yıllarda bu çalışmalar devam etmiş, kent merkezinde 1884 tarihinde 498 olan dükkan sayısı 1892 yılında 700'e ulaşmıştır(33).

---

(28) HVS, 1290, s.146.

(29) Ali Asaf, s.117.

(30) HVS, 1325, s.89.

(31) Doğru, s.119.

(32) HVS, 1306, Bursa, s.112.

(33) HVS, 1310, s.356.

2. Ticari Etkinlikler ve Vergi Gelirleri

A. Tarım Ürünleri

Eskişehir bölgesinde XIX. yüzyılda tahıl, haşhaş, pamuk ve üzüm üretimi gelişmiş olduğundan bu ürünlerin bir kısmı kendi bölgelerinde tüketilirken bir kısmı da dışarıya gönderilmiştir. Dışarıya gönderilen kentler içinde İstanbul, İzmit, Bursa ve Kütahya başta gelmekteydi(34). Eskişehir'de tarım ürünleri ticareti XIX. yüzyıl boyunca gelişme kaydettiğinden bunlardan sağlanan yıllık aşar geliri de o oranda artış kaydetmişti(35). Eskişehir'in kaza haline geldiği ancak sancak sınırlarını koruduğu 1258/1842 yılında aşar vergisinden sağlanan gelir şöyleydi(36):

<u>Eskişehir kazasına bağlı yerler</u>	<u>Aşar geliri (kuruş)</u>
Sivrihisar ve Bilecik kazaları	70.795
Karacaşehir, Bozüyük, İnönü kazaları	31.029
Eskişehir merkez ve Seyitgazi kazaları	<u>170.000</u>
Toplam	271.824

Eskişehir'in kaza konumu içinde 1867 tarihinden itibaren Seyitgazi ve İnönü nahiyelerine sahip olduğu görülmekle beraber aşar gelirlerinde herhangi bir değişme söz konusu olmamış, tersine önemli ölçüde artışlar kaydedilmiştir. Bu gelişmenin Anadolu'nun tarım ekonomisi içinde yerini almağa başlamasıyla yakından ilgisi vardır. Bu amaçla tüm yurttaki olduğu gibi boş ya da mer'a olarak değerlendirilen toprakların tarıma açılması için ülke çapında yapılan girişimler Eskişehir bölgesinde de yaşanmıştı. Bir yandan göçerler Eskişehir ve Seyitgazi'ye bağlı köylere yerleştirilirken 1860 yılından itibaren göçmenlerin iskani köyler ve tarım alanlarının açılmasını sağlamıştı. Bunlara lületaşı ticaretine bağlı olan bir hareketlilik de eklenince kentteki üretim artışı da daha büyük boyutlara ulaşmıştır(37). Bu gelişmelerin sonucunda 1286/1869 yılı itibariyle Eskişehir kazasının aşar gelirleri 1867 yılın-

(34) HVS, 1316, s.345.

(35) Mehmet Ziya, s.186. Aşar tarım ürünlerinden alınan verginin adıdır. Onda bir anlamına gelen "Öşr"ün çoğuludur. Ekonomi dilinde aşar yalnız arazi ürünlerinden alınan mala, öşr ise ticari eşya ve sanayi ürünleri üzerinden üretilen mala yönelik vergiler olmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, c.I, s.96 v.d.

(36) BACM, 4409 (23 Zilkade 1258).

(37) Tunçdilek, Ova, s.281.

Hüdavendigâr Vilayeti'ne ait basılı broşürde şöyle verilmiştir(38):

<u>Eskişehir Kazası</u>	<u>Aşar Gelirleri (Kuruş)</u>
Merkez kaza	531.282
Seyitgazi nahiyesi	179.809
İnönü nahiyesi	<u>242.255</u>
Toplam	953.346

1869 yılındaki 953.346 kuruş olan aşar gelirini 1842 yılında 271.824 kuruş olan rakamla karşılaştırırsak aradan geçen 27 yıllık sürede kent sınırlarında görülen küçülmeğe rağmen 3 kattan fazla artış gösterdiğini söylememiz mümkün olacaktır.

Tarım ürünleri ticareti ileriki dönemlerde daha da artmış ve buna bağlı olarak sağlanan gelirden artışlar olmuştur. **1873 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi** Eskişehir'in Sakarya köyünde yaklaşık 60.000 kıyeye pamuk üretildiğini, bunun 30.000 kıyyesinin çevre kentlere gönderildiğini belirtmiştir. Aynı salname Sakarya köyünde ayrıca 25.000 kıyyelik rezakı üzümü üretildiğini, bir bölümünün Hüdavendigâr vilayeti içindeki yerlere satıldığını da açıklamıştır. Ayrıca haşhaş üretimine geçildiği ve 4500 kıyeye afyon üretildiği, tamamının çevredeki yerleşim birimlerine gönderildiği de önemle vurgulanmıştır(39).

Gelişen tarımsal üretimle birlikte aşar gelirlerinde de artışlar gözlenmiştir. **1290/1873 ve 1292/1875 Hüdavendigâr Vilayet Salnameleri'nde** Eskişehir kazasının aşar gelirleri şöyle verilmiştir(40):

	1873 HVS'ye Göre	1875 HVS'ye Göre
	Aşar geliri	Aşar geliri
<u>Eskişehir Kazası</u>	<u>(kuruş)</u>	<u>(kuruş)</u>
Merkez kaza	568.220	680.350
Seyitgazi nahiyesi	277.830	492.035
İnönü nahiyesi	<u>290.345</u>	<u>354.200</u>
Toplam	1.136.395	1.526.585

(38) BAYEE, Kısım:18, Evrak:525/217, Zarf:128, Karton:25 (1286), s.5.

(39) HVS, 1290, s.136 v.d.

(40) HVS, 1290, s.125; HVS, 1292, s.151.

1292/1875 Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi'ne göre toplam vergi gelirleri 2.941.966 kuruş olan Eskişehir kazasında aşar gelirlerinin 1.526.585 kuruşla toplam gelirin yarısından biraz fazlasına sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Bu sonuç ise tarım ürünleri ticaretinin Eskişehir açısından önemli bir gelir kalemi olduğunu göstermektedir.

Aşar gelirlerindeki artış XIX. yüzyıl sonlarına doğru daha da hızlanmıştır. Bu dönemde Eskişehir çevresinde tarımsal üretim ve vergi gelirlerine ilişkin istatistiklerin tutulmamış olması önemli bir eksikliktir. Ancak 1316/1898 **Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi'nde** kaza dahilinde yıllık tahıl üretiminin 2.150.000 kileye ulaştığı belirtilmiştir(41). Tahıl üretiminin 1881 yılında 62.338 kile olduğunu düşünürsek sadece tahıllarda oluşan 34 katlık bir üretim artışının aşar gelirini nasıl arttıracakını görebiliriz. Buna diğer tarım ürünlerinin dahil edilmediğini dikkate alırsak konuyu daha iyi değerlendirebilmemiz mümkün olacaktır.

B. Hayvan ve Hayvan Ürünleri

XIX. yüzyılda Eskişehir bölgesi geniş çayır ve mer'alarıyla hayvancılık bakımından önemli gelişme göstermişti. Özellikle küçükbaş hayvancılık daha çok önem kazanmış, en çok da koyun, keçi ve tiftik keçisi yetiştirilmişti(42). Hayvancılık merkez köyler dışında Sivrihisar ve Çifteler'de daha çok önem içermiş, güzel ve besili hayvanlar yetiştirilerek çevre kentlere gönderilmiştir.

Özellikle Tiftik keçileri her yerde yetişmeyen hayvanlar olduklarından bunların satışında fazla fiyatta talep edilse rağbetle alınmaktaydı. Sınırları Çifteler'den Ankara'ya, Sivrihisar'dan Çankırı'ya kadar olan bu hayvanların ve tiftiğin değeri dış tüccarlar tarafından da tespit edilmiştir(43). Bu hayvanları almak için Ankara'da büyük bir pazar ortamı olduğundan Sivrihisar'a getirilen hayvanlar buradan Ankara'ya gönderilirdi(44). Ankara tüccarlarından Şişman Bodos, Altıntopoğlu ve başka İngiliz ile Rum kökenli tüccarlar Ankara vilayetine çeşitli yerlerden gelen tiftikleri satın alırlardı(45). Ayrıca Çifteler'de kurulan hara da buradaki

(41) HVS, 1316, s.345.

(42) Ali Asaf, s.117.

(43) **Ankara Vilayeti Salnamesi** 1325 (1907), Yay. Haz.: Kudret Emiroğlu-Ahmet Yüksel-Ömer Türkoğlu-Ethem Coşkun, Ankara, 1995, s.295.

(44) AVS, 1320, s.170.

(45) Avram Galanti, **Ankara Tarihi**, c.I, İstanbul, 1959, s.87.

köylüyü oldukça zenginleştirmiş olup köylüler gereksinimi dışında kalan hayvanları çevredeki yerleşim birimlerine satmağa başlamışlardı(46). XIX. yüzyıl boyunca Eskişehir kazasında hayvancılık önemli bir gelir kaynağı olarak sürmeğe devam etmiş ve sağlanan ağnam geliri de önemli miktarlara ulaşmıştır. 1286/1869'da Eskişehir kazasının ağnam gelirleri şöyle gerçekleşmişti(47):

<u>Eskişehir Kazası</u>	<u>Ağnam Geliri (Kuruş)</u>
Merkez kaza	358.324
Seyitgazi nahiyesi	90.368
İnönü nahiyesi	36.138
Çifteler Çiftlikat-ı Hümayunu	<u>238.049</u>
Toplam	722.879

Daha sonra yayınlanan 1290/1873 ve 1292/1875 Hüdavendigâr Vilayet Salnameleri'nde ağnam vergisi gelirlerinin tarımsal çalışmalara ağırlık verilmesine karşı gene de önemini koruduğu görülmüştür. Bu salnamelere göre Eskişehir kazasının ağnam gelirleri şöyledir(48):

	1873 HVS'ye Göre	1875 HVS'ye Göre
	Ağnam Geliri	Ağnam Geliri
<u>Eskişehir kazası</u>	<u>(kuruş)</u>	<u>(kuruş)</u>
Merkez kaza	1.000.107	516.008
Seyitgazi nahiyesi	280.810	117.831
İnönü nahiyesi	146.262	169.834
Toplam	1.427.179	803.673

Dikkat edilirse 1875 yılındaki ağnam gelirinde 1873'e göre özellikle merkez kazada düşme olduğu görülmektedir. Bunda bir yandan kent yakınındaki göçmen iskanları bir yan-

(46) İhsan Abidin. s.218.

(47) BAYEE, Kısım:18, Evrak:525/217, Zarf:128, Karton:25 (1286). s.5. Ağnam hayvanlardan alınan bir vergidir. Ağnam koyun demek olan ganemin çoğuludur. Hayvanlar anlamına gelmekle birlikte hayvanlar vergisi olarak kullanılmıştır. Çünkü koyundan başka keçi, deve, domuzdan alınan vergiler de ağnam vergisine dahildir. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, c.I, s.25 v.d.

(48) HVS, 1290, s.125; HVS, 1292, s.151.

dan da tarımsal çalışmalara verilen ağırlık etkili olmuştur(49).

Ancak bu son iki tabloda Çifteler Harası verileri bulunmadığı dikkate alınırsa ağnam gelirlerinin gene de önemli bir gelir kalemi olduğu görülecektir.

C. Lületaşı

XIX. yüzyılda Eskişehir'in en önemli zenginlik kaynağı lületaşı madeniydi(50). Yurt dışına ihraç edilen bu ürün kentte işçi hareketlerine ve tüccar kesiminin yerleşmesine neden olarak önemli bir canlılık getirmişti.

Lületaşı önceleri hükümetin tekeli altında ve hükümet hesabına çıkarılmış, hükümet elindekinden başka dışarıdan ticareti şiddetle yasaklanmıştı(51). Sonraları ulaşım, bölgede çalışan işçiler ve çıkarma işlemine yönelik masrafları çok yüksek olduğundan maden üzerindeki devlet tekelinin kaldırılması uygun görülmüş ve 1859 tarihinde lületaşı çıkarma işlemi yıllık 10.000 kuruşa ihale edilmiştir(52). Bundan sonrada her yıl devlet tarafından isteklilerine ihale edilme işlemi sürmüştür(53).

Lületaşı çıkaracak olanlar toprağın 20-30 kulaç derinliğinde damarını bulduktan sonra işleme geçebilmekteydi. Daha üst kesimlerde damarını bulmak genellikle mümkün oluyordu(54). Çıkarıldığı bölgeler ise Eskişehir'e yakın bir kesimde 100 km uzunluk ve çeşitli genişliklere yayılan bir alan içinde yer alıyordu(55). Bu alanları birbirinden ayrı üç bölgede gözlemek mümkündür.

Birinci bölge Alpu ovasının kuzey kenarında olup, Gökdere köyünden başlamakta ve Sündiken Dağları'nın eteklerini takip ederek Kızılcaören, Gündüzler, Sepetçi, Margı ve Kemikli'ye kadar uzanmaktaydı.

(49) Tunçdilek, s.281.

(50) Celal Esad Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, c.III, İstanbul, 1950, s.1247.

(51) Texier, c.II, s.348.

(52) Şükrü, s.12.

(53) HVS, 1290, s.139.

(54) HVS, 1287, s.161. 1 Kulaç=1,89 metre. Bilgi için bkz. Eminoglu, s.345.

(55) Şükrü, s.8.

İkinci bölge Alpu ovası içinde olup Porsuk Çayı'nın sağ sahilinde Sarıkavak Dağı civarında Sarısu ocaklarından oluşmakta, aynı zamanda Porsuk'a doğru kuzey yönünde Karahöyük Köyü civarına kadar devam etmekteydi.

Üçüncü bölge ise önemi daha az olan Yukarı Porsuk vadisinin Nemli köyü kesiminde bulunuyordu(56).

Sayılan bölgelerden birinci bölge olan Sepetçi-Kemikli grubu içinde diğerlerine göre çok fazla miktarda lületaşı çıkarılmış ve bunun gereği olarak işçi istihdamının yoğunlaştığı bir alan olmuştur(57).

Eskişehir kazasına önem kazandıran lületaşı madeninin çıkarılmasında Alman gezgin Edmund Naumann 10.000 işçinin görev aldığını belirtmektedir(58). İşçi istihdamının büyük rakamlara ulaşması çok sayıda kuyunun faaliyette olmasının bir gereği olmaktadır(59). Birçok işçi için geçim kaynağı olan lületaşı madeninin çıkarılmasında görev alanlar yövmiye (gündelik) esasına göre ücretlerini almışlardı(60).

Lületaşı madenini çıkaran işçiler bu işlemi ilkel araçlarla yapmaktaydı. Lületaşı maden memurluğundan ruhsatname alan taşçı tarafından yukarıdan aşağıya doğru dikey olarak 20-25 m derinliğinde bir kuyu açılırdı. Aşağıya inmek ve yukarıya çıkmak içinde bir iskele kurulurdu. Kuyunun üstüne aşağıdan kovalarla taş verilirken, toprak ve suyu almak için de basit makara tertibatı yapılırdı. 20-25 m derinlik bulunduktan sonra özel kazmalarla 40 m uzunluğuna kadar tüneller açılırdı. Tünellerde ışıklandırma ve aydınlatma amacıyla hava olmayan yerlerde karpit kullanılırdı. Maden cevheri yuvarlak taş halinde serpilmiş bulduğundan (bazen nadir olarak küme halinde de olabilir) bazı madenlerde olduğu gibi düzgün bir damar takip etmezdi. Tünellerde bu açma operasyonu sırasında madene rastlanırsa ufak çekiçlerle etrafı açılarak çıkarılırdı. Maden cevheri yakın olan yerlerde taşçıların çeşit ve kalitesini tarif edemedikleri durumlara rastlanırsa kazma işlemine devam edilirdi. Eğer madene hiç rastlanılmıyorsa başka tarafa doğru tüneller açılırdı. Yıkılma tehlikesine karşı tü-

---

(56) Tunçdilek, s.295.

(57) HVS, 1325, s.100.

(58) Edmund Naumann, *Von Goldenen Horn zu der Quellen des Euphart*. Münich, 1893, s.124.

(59) "Lületaşı Madeni Ocakları", MM, c.I/13 (İstanbul 1313), s.267.

(60) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.70.

nellerin içindeki tek önlem topraktan duvar yapılmasıydı. İşçiler bu sayede serbestçe çalışabilmekle birlikte kuyularda yıkım olayları az da olsa görülmekteydi(61).

Lületaşı maden ocaklarındaki kuyular kuru ve sulu olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı. Kuru olanlarda Eskişehir bölge halkı maden çıkarabilmekte ise de su altında kalmış olan kuyulardan maden çıkarılması zor ve hatta mümkün değildi(62). Çünkü sulu ocaklar her zaman suların baskını etkisinde kaldığından buralarda çalışmak tehlike içermekteydi(63).

Maden ocaklarındaki kuyuların kazılması ilerledikçe meydana çıkan suyun dışarı çekilmesi için makineli tulumba gerekmişse de akarsu miktarının çok fazla olmasından dolayı bir türlü faydası görülmediğinden kullanılmamasından da vazgeçilmişti(64). Sulu ocaklardan çıkarılan taşlar kıymet itibariyle diğerlerinden üstün olmakla birlikte teknik açıdan gerekli olanakların sağlanamaması, bu kuyulardan ne devlet ne de halkın yeterince istifade etmesine engel olmaktadır(65). Artan talepler karşısında üst tabakalara rastlayan madenlerin çıkarılarak daha az maliyetlerle kuyuların kullanılması dışında bir önlem alınmamıştı. Lületaşının işletilmesi için 1859 yılında getirilen ihale koşulunda bu nedenle belli şart ve izinlere bağlanmış olmaktadır.

Lületaşı Maden İdaresi bu konuda tam yetkili bir kurum olarak müdür, müfettiş, mutemed, katip, muayene memuru (kontrol memuru), sandık emini adları altında birçok memur istihdam etmişti(66). Ayrıca bu kurum her inceleme ve araştırma yapmak isteyenlere de sorumsuzca izin vermemişti. Bölge halkının istifadesine sunulan lületaşı madeninin araştırma ve ihalesinde izin alınması ve bunun gereğine göre verilmesi hakkında 19 Recep 1315/13 Aralık 1897 yılında sadrazamlık makamından bir irade çıkarılmıştır(67).

Hükümetin izniyle ocaklardan çıkarılan taşlar tüccar tarafından satın alınarak Eskişehir'deki özel imalathanelere getirilmekteydi(68). Vital Cuinet'e göre bu imalathanelerin sayısı

(61) Şükrü, s.9 v.d.

(62) Kenan Bey, "Lületaşı Madeninin Tarzı İmalatı", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, S.26 (İstanbul 1329), s.8.

(63) Şükrü, s.10.

(64) HVS, 1301, s.320.

(65) Kenan Bey, s.8.

(66) Kenan Bey, s.14.

(67) **BAYTSHME**, Dosya No:379, Vesika No:69 (19 Recep 1315).

(68) HVS, Bursa, 1296, s.192.

15'i bulmakta ve çok sayıda usta ile kalfanın geçim kaynağı olmaktadır(69).

Lületaşı imalathanelerine getirilen taşlar Tara denilen bir bıçakla yontulurdu. Bundaki amaç üzerindeki girintili, çıkıntılı kısımları kaldırmaktı(70). Sivri bıçakla son bir kez daha düzenlendikten sonra birinci cilası verilirdi(71). Bu operasyonu gören taşlar yaz günlerinde kilerde, kışın ise tandır denilen fırınlarda kurutulurdu. Daha sonra lüleci kalfaları bunları ıslak abalar ile üzerlerinde bulunan leke ve tozlardan arındırarak cinslerinin ayrılması için ustabaşılara götürürlerdi. Ustabaşı taşları cinslerine ayırarak sakat çıkanları kaba bıçak ustasına iade ederdi. Sakat olanlar sıra ile işlem gördükten sonra tamir olunur ve tekrar ustabaşına getirilerek cinslerine göre ayrılırdı. Sağlam olarak ayrılan taşlara en son olarak balmumu ile gene cila verilirdi(72).

Lületaşı madeni cins ve kalite itibariyle beş çeşide ayrılmaktaydı. Sıramali işlenmiş olan taşlardan kalite itibariyle en üstünüydü(73). Bunlarda kendi içinde 12 kısma ayrılmakta ve her kısım pamukla sarılarak sandıklara yerleştirilmekteydi. Bir sandık sıramali ortalama olarak 40 parça kabul edilmişti. Orta kalitede olan lületaşına Birimbirlik denirdi. Bu da 12 kısma ayrılıp sandığı 80 parçalıydı. Birimbirlikten sonra gelen Parçalı pamuklu ile Daneli dökme (Cilalı dökme) de 12 kısma ayrılmakla beraber pamuklu olan 150 parçalıyken cilalı dökmenin sandığı 280 parçalıydı(74). En aşağı kalitede olan lületaşına Cılız dökme denilirdi(75). Cılız dökme 1 çeşit olup hiçbir işleme tabi tutulmamakta ve bir sandıkta 800-1000 parça kadar bulunabilmekteydi. Cinsleri ve sınıfları ayrılan taşın derhal bulunabilmesi için sandıklara işaret ve numara konulmaktaydı(76).

Lületaşının işlenmesi ve cinslere ayrılması genellikle özel imalathanelerde gerçekleştirilirdi(77). Bunun dışında lületaşı madeninden en zarif ve sanatkarane ürünler evlerde kadınlar ve kızlar tarafından da yapılıyordu. Taş ile uğraşan ailelerin çoğu taşçılığı iyi bilmek-

---

(69) Cuinet, s.210.

(70) HVS, 1296, s.192.

(71) Şükrü, s.11.

(72) HVS, 1296, s.192.

(73) HVS, 1301, s.320.

(74) Şükrü, s.12.

(75) HVS, 1301, s.320.

(76) Şükrü, s.12.

(77) "Eskişehir", YA, c.IV, s.2840.

teydi(78).

Lületaşı madeninden özellikle kent içinde pipo, sigara ağızlığı, baston sapı, lüle çubuklar, tespih ve çeşitli süsleme eşyaları yapılmaktaydı(79). Bunlar imal edilirken kullanılan taşın cinsine göre üretilen malın kalite ve fiyatı da farklılık içermekteydi. Özellikle sigara ağızlıkları kalite açısından üstün taşlarla üretilmiş ve Avrupa'da bile tanınmıştı(80).

Sigara ağızlığı ve pipo imalinde lületaşının en iyi ve sıhhi madde olması tütünün nikotin denilen zehirli maddesinin tamamını çekip emme özelliğinden kaynaklanmıştır(81). Tütün içmek konusunda Türkler Batılılar'dan daha temiz ve özenli olmağa dikkat etmişler ve hemen hiçbir çubuğun her parçası temizlenmedikçe iki defadan çok doldurulmamasına da ayrı bir önem vermişlerdi. Aynı özeni sigara ağızlığı ve pipo imalinde de gösterdiklerinden bu ürünler oldukça geçerlilik kazanmıştı(82).

Lületaşına her istenilen rengin verilmesi mümkün olduğundan süsleme ve bezeme eşyası içinde kıymetli bir madde olmuştur. Üretilen kemer, tespih ve bilhassa inci taklitleri güzel zevkleri tamamıyla tatmin edecek kadar mükemmel ve Avrupa'da yapılan emsallerinden kat kat üstündü. Ağırlığı sudan hafif olduğundan suya batmamakta, yere düşürülürse kırılmamakta, yangında dahi yalnız rengi değişmekte, şeklini korumaktaydı. Su ile temasa geçince sabun kıvamını alan lületaşını işlemek kolaylaştığından heykeltıraşlık için de uygun bir maden olmuşsa da ufak biblo yapımında daha çok kullanılmıştı(83). 1859'da Eskişehir'e gelen A.D.Mordtmann kentte lületaşından kaplar ve içki kadehleri yapıldığını, fakat büyük çapta bir üretim olmadığından bunların İstanbul'da bile bulunmadığını açıklamaktadır. Mordtmann kentte bu yönde bir sanayi kolunun gelişmediğini ve üretimin önemli miktarlara ulaşmadığını belirtmişse de kadehlerin mükemmel bir şekilde işlendiğini vurgulamadan da geçememiştir(84).

Lületaşı madeni kent içinde özel imalathanelerde yapılan ve daha çok sigara ağızlığı

---

(78) Şükrü, s.16.

(79) HVS, 1316, s.346.

(80) Texier, c.II, s.347.

(81) Şükrü, s.11.

(82) Texier, c.II, s.348.

(83) Şükrü, s.10 v.d.

(84) A.D. Mordtmann, s.549.

ile süs eşyalarına yönelik bir üretim kolu olmuşsa da sanayi alanında çok etkin bir rol oynamamıştır. Bu ürünün önemi daha çok hammadde olarak yurt dışına ihraç edilmesinden kaynaklanmıştır.

XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Türk tüccarlarının Avrupa'da çeşitli fuarlara katılarak sergiledikleri lületaşı Avrupa pazarında tanınmış olduğundan lületaşı talepleri gün geçtikçe artış göstermiştir(85). Charles Texier 1834 yılında Almanya ve Rusya'dan tüccarların gelecek lületaşını sandıkla satın aldığını belirtmekte ve her sandıkta en büyük parçası yarım kademeye ulaşmayan 50 parça olduğunu vurgulamaktadır. Texier bu miktardaki lületaşlarını Alman ve Rus tüccarların 2500 kuruşa (625 Frank=30 Altın) satın aldıklarını da ayrıca açıklamıştır(86).

Avrupa pazarlarında tanınması sonucunda buralardaki kentlerde önemli ölçüde gelişen lületaşı endüstrisi Eskişehir'de ki üretimi körüklerken yaygınlaşan Avrupa pazarları bu oluşumu daha da hızlandırma eğilimi göstermişti. Ortaya çıkan en önemli sorun ulaşım olurken üretim ve imalat merkezlerinin uzaklığı bu güçlüğü daha da arttırmıştı(87). Ulaşımında deve ve katırlar kullanılmış olup yapılan ihracat dolayısıyla Eskişehir'den başlayarak Karamürsel ve İzmit yoluyla İstanbul'a getirilen taşlar Viyana'ya bu hayvanlar tarafından götürülüyordu(88). Burada Viyanalı tüccarlara teslim edilen lületaşlarına Avusturya hükümeti bu ürünün ithalat ve ihracat merkezi olması dolayısıyla gümrük vergisi uygulamıyordu. 1850 yıllarında lületaşı ticareti tümüyle Viyanalı tüccarların eline geçmiş, burada işlenen lületaşları Avrupa ve Amerika pazarlarına sürülmüştü(89).

Lületaşı madenin devlet tekelinden çıkması ve Avrupa'da oluşan talepler ocaklarda çalışan işçi sayısı ve üretimin artması yönünde bir gelişmeğe ortam hazırlamıştı. Madenin ihaleye çıkarılıp bir ölçüde serbest bırakılması zengin Ermeni, Rum ve biraz da Müslümanlara belirli alanlarda imtiyazlar sağlamış ve tuttıkları amelelerle faaliyete geçmelerine olanak vermişti. Bir tarafta zengin patronlar hesabına kuyular işletilirken diğer taraftan 4-5 işçinin

---

(85) Tekin, s.18.

(86) Texier, c.II, s.348. Kadem, arşının yaklaşık yarısıdır. 1 arşın yaklaşık 68 cm olduğuna göre yarım kadem de yaklaşık 34 cm kadardır. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, c.II, s.118.

(87) Tekin, s.18.

(88) HVS, 1310, s.357.

(89) Tekin, s.19.

birleşip işletme imtiyazı alabilmeleri için maden alanlarında her kesimden insanlar toplanmıştı(90). 1859 tarihinde Eskişehir'e gelmiş olan A.D. Mordtmann lületaşı ocaklarının Rum ve Ermeni tüccarlar tarafından kiralandığını ve bunların malları Eskişehir'deki firmalara sattığını, fakat çıkarılan malın pek çoğunun İstanbul'da Alman tüccarlarının eline geçtiğini belirtmektedir(91).

Hükümet, işçi sayısı ve üretimi yoğunlaşan bu madene belli bir vergi oranı koymayı uygun görmüş ve bunu taşı çıkaranlar için %10, ihraç edenler içinde sandık başına %8 olarak tespit etmişti. Vergiye bağlanmış olan lületaşı üretim artışıyla birlikte devlete daha çok vergi getirmeye başlamıştı(92). 1286/1869 yılında Eskişehir kazasının lületaşı vergi gelirleri 1.000.000 kuruş (10.000 lira) olarak gerçekleşmişti(93). Bu gelir aynı yıl Eskişehir kazasının toplam 3.543.810 kuruş olan vergi gelirleri içinde yaklaşık %28'lik bir paya sahipti.

Bundan sonraki dönemde üretimde değişkenlikler görülse de lületaşı ihracatı azımsanmayacak miktarlarda devam etmiştir. **1290/1873 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'ne** göre Viyana'ya 12.000 sandık lületaşı gönderildiği ve sandığı 7 Osmanlı lirası olduğundan Eskişehir'e 84.000 liranın girdiği belirtilmektedir(94). 1293/1876 yılında lületaşı madeninden alınan öşr vergisi (onda bir) ile devlet hazinesine 1.205.530 kuruş hasılat girmişse de bunun 111.648 kuruş harcamalardan oluşan gideri bulunduğundan 1.093.882 kuruş net gelir kalmıştır. Söz konusu yılda lületaşı tüccarı tarafından Viyana'ya 8788 sandık maden gönderilmiştir.

Lületaşı ihracatı ileriki dönemlerde de sürmüş, genellikle Viyana'ya gönderilen taşlar burada lületaşına özgü 30 kadar fabrikada sigaralık imalinde kullanılmıştır. Küçük kutulara konulan lületaşları Londra, Amerika ve Hindistan'da bulunan tüccarlara gönderilmekte, bazen Paris'e dahi yollanmaktaydı. Eskişehir kazasına lületaşından 1876 yılında yaklaşık 150.000 lira kadar bir para giriş yapmıştır(95). İhracat miktarı 1881 yılı içinde 11.215 sandığa ulaşmış ve ürünün tamamı Viyana'ya gönderilmiştir. Bu yılda 40.000 lira kadar bir para

(90) Tunçdilek, s.297 v.d.

(91) A.D. Mordtmann, s.549 v.d.

(92) Tunçdilek, s.298.

(93) BAYEE, Kısım:18. Evrak:525/217. Zarf:128, Karton:25, 1286. s.5.

(94) HVS, 1290, s.139.

(95) HVS, 1296, s.191 v.d.

Eskişehir kazasına girmiştir(96). Lületaşına dayalı ihracat XIX. yüzyıl sonlarına kadar 40-50 bin lira düzeyinde seyretmiş, daha altına düşmemiştir(97). 1900 yılına gelindiğinde yıllık ihracat 5500-6000 sandık olarak gerçekleşmiştir. Her sandıktan 75 kuruş vergi alınmış ve bu verginin yıllık toplamı 4000-6000 Osmanlı lirasına ulaşmıştır.Lületaşları Viyana'ya gönderilmiş ve bunun yıllık tutarı olan 50.000-60.000 lira arasında bir para Eskişehir kazasına gönderilmiştir(98).

Eskişehir'de lületaşı ticaretiyle uğraşp Viyana'ya lületaşı yollayan bazı tüccarlar şunlardır(99):

Eşraf'dan Ali Bey, Cemalcioğlu Halil Ağa, Mihallıçlı Hüseyin Ağa, Hacı Kenan Bey, Hacı Mustafa Ağa, Hacı Ali Ağa, Koca Alioğlu Hacı Mustafa Ağa, Kuyumcuoğlu Mihalagi Ohannes Ağa, Abacı Yorgi, Hacı Kenanoğlu Hacı Mustafa Ağa, Tüfenkçioğlu Hacı Ali Ağa, Kuyumcuoğlu Mösyö Herstagi, Kuyumcuoğlu Mösyö Mihalagi, Pirançofoğlu Sava Efendi, Mösyö Kariskuvan, Mösyö Hamyo, Mösyö Rakos Nalbandyan, Mösyö Karnin Agobyan, Mösyö Ohannes, Mösyö Tomsonivan Andonaki Efendi, Somutoğlu Hacı Hasan Efendi, Sepetçili Avni Bey, Zeytinoğullarından Cihan Beyoğlu Ali Efendi, Yasinoğlu Mehmet Ali Bey, Hacı Çakıroğlu Süleyman Efendi, Bakırcıoğlu Kadir Efendi, Çıkıloğlu Hafız Osman Efendi, Bekir Çavuş.

Lületaşı ihracatıyla uğraşan çok sayıda tüccar olması ve çıkarılan taşların Avrupa pazarlarında aranır bir hammadde özelliği göstermesine rağmen lületaşı ihracatında XIX. yüzyıl sonlarına doğru belli bir düşme görülmektedir.

Lületaşı ihracatındaki düşmenin en önemli nedenlerinden biri taşın Avrupa'daki satışıyla yakından ilgiliydi. Viyana'da Eskişehir'li Ermeni Karımık oğlu Karabet, Bulgar Pirançofof, Yahudi Baymul adında üç taş komisyoncusu vardı. Viyana'ya mal götüren her tüccar taşlarını bu üç komisyoncudan birine vermeğe mecburdu. Bir parti malı satın alacak olanlar kuvvetli şirket ve şahıs olmadığından taş sandık sandık satılmaktaydı. Tüccar partinin en son

(96) HVS, 1301, s.320 v.d.

(97) HVS, 1316, s.345.

(98) HVS, 1324, s.414.

(99) HVS, 1293, s.215; HVS, 1301, s.321 v.d.; Şükrü, s.16.

sandığı satılincaya dek Viyana'da kalamayacağından malına karşı %15 faizle bir miktar avans alıp dönerdi. Bu avansla da tekrar taş elde etmeğe çalışırdı. Her cins taşı içeren bir partide herhangi bir çeşit satılacak olursa tüccar satışın gidişi bozulmasın diye derhal bundan tekrar gönderirdi(100). Söz konusu komisyoncular her türlü resmi kayıttan bağımsız ve keyfi olarak taşları satılığa çıkartıp satarlardı. Taşların hangi fiyatla ve ne zaman satıldığı tüccar tarafından bilinemediği gibi kontrolüne de olanak yoktu(101) .

Eskişehir'den Viyana'ya gidip gelmek önemli masraflara neden olduğundan tüccar komisyoncunun bildirdiği fiyatları kabul etmek zorunda kalıyordu. Bu komisyonculardan bilhassa Pirançof sattığı malların parasını vermekte geciktirme yapmış ve tüccarımızı birçok gereksiz masraflara sokmuştur.

Komisyoncular satıştan %10 komisyon aldıkları gibi avans olarak da %15 almaktaydılar. Buna göre toplam %25 kar ediyorlar demektir. Yıllarca taş üzerine çalışan Türk tüccarları ise hiç bir zaman lületaşından bu derece kar edememişlerdir. Daha sonraları hükümetin yarı hissesine katılımı ile Eskişehir Lületaşı Madeni Türk Anonim Şirketi Müdürlüğü Viyana'daki komisyoncuların hilelerini bildiklerinden para alımlarını Eskişehir'li bir Türk idarecisinin altında Viyana'da bir satış şubesi açmıştı. Durumdan rahatsız olan komisyoncular şirketi güç duruma sokmak ve satış şubesini kapatmak için tüccarlarımızın görüşüne danışılmadan bir rekabet açmışlardır. Bu rekabette gayet zengin bir banker olduğu söylenen Baymul çok ileri gitmiştir. Tüccarlarımız ise kendi aleyhlerine açılan bu rekabetten haberdar olur olmaz komisyonculara satacakları taşları kendilerinin belirlediği fiyattan aşağı satmalarını bildirmişlerdir. Şirketin satış şubesini açmasından dolayı hisse menfaatleri kalkan komisyoncular ise taş fiyatlarını düşürmek için yeni hileler düşünmekten kaçınmamışlardır. Ermeni ve Yahudi tüccar ve komisyoncuların bu girişimleri hiç bitmemiş ve bu yüzden de ihracat sürekli azalış göstermiştir(102).

Bunun dışında XVIII ve XIX. yüzyılda lületaşının işlenmesiyle uğraşılmaması da sektörün Avusturya'ya kaptırılmasına neden olmuştur. Ayrıca üretim tekniğinde gerekli gelişme gösterilememiş ve akılcı üretim de yapılmamış olduğundan talepler zamanında karşıla-

---

(100) Şükrü, s.13.

(101) Tunçdilek, s.297.

(102) Şükrü, s.14 v.d.

namamıştır. Teknik olanaksızlıklar nitelikli taşların bulunduğu derinliklere inilemeyip kuyuların terkine yol açmıştır. İş başındaki hükümetler de taşın ham olarak ihracını göz önüne alıp yeni tedbirlere başvurmamışlardır(103). Sayılan bu nedenlerle birlikte Eskişehir ve ülke ekonomisi için zengin bir kaynaktan yararlanma konusunda geri adımlar atılmış ve sektör dış ülkelere kaptırılmıştır.

D. Endüstri Ürünleri

XIX. yüzyılda Eskişehir'in ham olarak ihraç ettiği lületaşının dışında tek ihraç ürünü sancak sınırları içinde yer alan Bilecik kazasının ipek dokuma ürünleriydi. İpekli dokumacılığın XIX. yüzyılda gelişme göstermesiyle Bilecik'de bu üretim alanında Osmanlı Devleti'nin belli başlı merkezlerinden biri konumuna gelmişti. Yaş ve kuru koza üretiminde Bilecik Hüdavendigâr eyaleti içinde Bursa'dan sonra ikinci sırayı almıştı(104).

Üretilen ipek yurtiçi ve yurtdışı talepleri karşılamış, yurt içinde Bursa, İstanbul, Halep ve Şam gibi piyasaların yanında yurt dışında Lyon, Marsilya ve Napoli gibi piyasalarda alıcı bulmuştur(105). En çok gelir ipekli yastıktan elde edilmekteydi. Müslüman tüccarların yanında gayr-i müslim tüccarların da ipekli yastıklar ve kadifeler ihracında söz sahibi oldukları görülmekteydi(106).

Yurt dışında mükemmel fiyatlarla alıcı bulan ipek ürünleri içinde kuşak, tüylü hayvan derisi (post) imalinde gerekli olan ince ipeklilerde bulunmaktaydı. Tüm ipekli ürünlerin Şam ve Halep taraflarına gönderilmesi geçerli bir yöntemdi. Ancak İstanbul halkının giderilmesi gereken gereksinimleri de söz konusu olduğundan Osmanlı hükümeti ipekli dokumaların Şam ve Halep tarafları ile ecnebilere satılmadan önce İstanbul'a gönderilmesi için 12 Cemaziyelahir 1231/10 Mayıs 1815'de bir hüküm çıkarmıştı. Bu hüküm gereği ipekli dokumaların ihraç işine bakan Hüdavendigâr, Kocaeli, Eskişehir mutasarrıfı Nurullah Paşa'ya ince ipeklilerin söz konusu yerlere gönderilmeden İstanbul'a getirilmesi istenmişti(107). Bu gelişmelere rağmen ipek ticaretindeki etkinlik önemli bir gelir kaynağı olmağa devam et-

(103) Tekin, s.20.

(104) Ali Asaf, s.83.

(105) Öztürk, s.63.

(106) Öztürk, s.97.

(107) BACİ, 1419 (12 Cemaziyelahir 1231).

mekteydi.

Bilecik'in Eskişehir'e bağlı olduğu dönemde 26 ipek tüccarından 5'i müslüman, 21'i de gayri müslimdi. Toplam meslek geliri müslüman tüccarlar içinde 16.755 kuruş olurken gayri müslim tüccarlar için 73.570 kuruş olarak gerçekleşmişti(108).

İpekli dokumacılık istisna tutulursa kentin endüstri ürünleri ticaretinde fazla bir etkinliği olmadığı görülmektedir. Kentten Hüdavendigâr Vilayeti, İzmir, İstanbul, Ankara'ya tarım ürünleri ve hayvan gönderilmesi açısından önem kazanan ticaret, endüstri ürünleri için söz konusu değildi(109). Kente bu alanda önem kazandıran dokumacılık ürünleri içinde kilim, cicim, zili ve sumaklar yer almışsa da bunlar bölgenin daha çok kendi gereksinimi açısından kullanılmıştı. Çünkü bu dokuma ürünleri Anadolu'nun birçok bölgesinde (Afyon, Kütahya, Konya, Aydın) de görüldüğünden piyasaya sürümü ticari yönden bir etkinlik göstermemişti(110).

Kentin bir diğer endüstri kolu olan dericilik alanında ise meşin ve sahtiyan üretimi yapılmışsa da ticari açıdan fazlaca bir önem içermemiştir. Bu gelişmelere rağmen kaza sınırlarındaki satışın dışında çevredeki kentlere bir ölçüde de olsa söz konusu ürünler gönderilmiş ve bir miktar gelir sağlanmıştır(111). Ticari etkinliğin fazla olmayışından da kaynaklanacak ki bu alanda doyurucu bilgilere ulaşamamıştır. Vergi gelirleri açısından sağlanan birinci istatistik 1869 yılına ait bulunabilmiştir. Buna göre kentin endüstri ürünlerine yönelik vergi gelirleri şöyle gerçekleşmiştir(112):

<u>Eskişehir Kazası</u>	<u>Kuruş</u>
Merkez kazası	59.062
Seyitgazi nahiyesi	671
İnönü nahiyesi	14.986
Toplam	74.719

(108) Öztürk, s.102.

(109) Texier, c.II, s.345.

(110) Bayraktaroğlu, s.349.

(111) İbn'ül Nüzhet Cevad, s.100.

(112) BAYEE, Kısım:18, Evrak:525/217, Zarf:128, Karton:25 (1286), s.5.

Bundan 10 yıl sonraki bir dönemde 1879 yılındaki vergi gelirlerinin ise Eskişehir kazası genelinde 130.797 kuruş olduğu görülmektedir(113). Bu vergi gelirlerinin tarım, hayvancılık, lületaşı ticaret gelirleriyle karşılaştırıldığında oldukça düşük olduğu görülecektir.

XIX. yüzyılda Eskişehir ekonomisinde tarım ve hayvancılığın etkinliği sürmüş olduğundan kent bu alandaki gereksinimlerini fazlasıyla karşılamıştır(114). Endüstri ürünlerine yönelik üretimde gerçekleştirilmiş, ancak kentin gelişmekte olan ekonomisine bağlı olarak çevresinden çok gereksinimleri olmuştur. Özellikle Bursa'dan gelen hasırlar Kütahya, Eskişehir ve Bilecik'de çok alıcı bulmuştur. Bunların içinde Eskişehir kazasına Bursa'dan 1891 yılı itibarıyla 2000 küfe hasır getirilmiştir(115). Gene bu yıllarda Ankara Vilayeti'ne bağlı Mihallıççık kazasından çok miktarda kil madeni alınmıştır. Bu maddeden üretilen kil Eskişehir dahil birçok yerde çamaşırların temizlenmesi ve ağarmasında kullanılmıştır. Mihallıççık kazası yakın olması itibarıyla bu alanda en çok ticari ilişkiyi Eskişehir'le yapmış ve hazineye de bu maddeden her yıl en az 15.000 lira kadar gelir sağlanmıştır(116).

Özellikle demiryolunun kente ulaşmasından sonra Eskişehir'in ekonomisi hareketlendiğinden dışarıdan yaptığı alımlarda da önemli artışlar olmuştur. Demiryollarının kavşağı durumunda kalan Eskişehir'e Avrupa sanayisinin ürünleri olanca çeşitliliğiyle ve uygun fiyatlarla girip iç pazarları doldurmuştur(117). Kente 1913 yılında gelen Bela Harvath çarşıda yerli mallarının dışında Avrupa mallarının da bulunduğunu, dükkanların çok sayıda müşterilerle kalabalıklaştığını bildirmektedir(118).

---

(113) HVS, 1296, s.185.

(114) Tunçdilek, s.282.

(115) TV, 30, (30 Şevval 1308).

(116) AVS, 1308, s.163.

(117) Mehmet Ziya, s.187.

(118) Bela Harvath, *Anadolu 1913*, Çev: Tarık Demirkan, İstanbul, 1986, s.6.

3. Ticaretin Gelişmesinde Demiryollarının Rolü

Eskişehir, İç Anadolu yollarının Marmara Bölgesi ve İstanbul'a ulaştığı bir konumda olmasıyla coğrafi yönden avantajlı bir kent olmaktadır. Ancak XIX. yüzyılda ülkenin genelinde olduğu gibi Eskişehir çevresinde de yolların yeterince düzgün olmaması kentin coğrafi avantajını ticari potansiyeline yansıtmasını önemli ölçüde etkilemekteydi. Oldukça bozuk olan bu yollarda taşımacılık ve nakliye hayvan sırtında, uzun süreler içinde gerçekleştirildiğinden çiftçiler gereksinimleri dışında ekim yapmağa sınırlı ölçüde yer vermişlerdi(119). Kentte şose olarak yol yapımına 1892 yılında geçilebilmiş; Osmaneli-İnönü-Eskişehir-Kütahya-Afyon arasında 12,235 km, Bozüyük-Çukurhisar-Eskişehir-Çifteler arasında 64,750 km ve Eskişehir-Sakarı Ilıca arasında 4,400 km yol bitirilebilmiştir(120). Yol yapımına XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlandığı gibi yeterli bir çalışma olmadığı da görülmektedir.

Yolların yetersiz olmasının doğal bir sonucu olarak yakın mesafelerde dahi ulaşımın uzun süreler içermesi ve çok yorucu olması, üretimin arttırılması yolunda olumsuz etki yaratmış, artı ürün sınırlı düzeyde kaldığından ticaret de aynı oranda gerçekleşebilmiştir. Eskişehir'den kendi nahiyeleri olan Seyitgazi ve İnönü'ye 8 saat, sancak merkezi Kütahya'ya 12 saat süren ulaşım, merkez vilayet Bursa'ya ise 24 saati bulmaktaydı(121).

XIX. yüzyılın sonlarına kadar ticari potansiyelini yeterli ölçüde harekete geçiremeyen Eskişehir 1894 yılında demiryolunun kente ulaşip işletmeğe açılmasıyla önceki dönemin monoton yaşantısından hızlı bir şekilde kurtulmağa başlamıştı(122). Edmund Naumann bu konuda şunu belirtmiştir: "Benim Eskişehir'e ilk geldiğimde kent ölü görünmüştü ve ilgi çekecek hiçbir şey yoktu. Bu sefer ki gelişimde caddelerde bir canlanma göze çarpıyordu."(123) Naumann'ın izlenimleri demiryollarının kente kazandırdığı canlılığın ilk etkileriydi.

Demiryolu özellikle eski karayollarına göre daha hızlı olması nedeniyle Eskişehir'i her şeyden önce ticari alanda önemli ölçüde etkiledi(124). Daha önce kendi nahiyeleri ile ulaşımı

(119) Çadırcı, s.8.

(120) HVS, Bursa, 1315, s.138; HVS, 1325, s.284.

(121) HVS, 1301, s.354.

(122) Tunçdilek, *Evrım*, s.147.

(123) Naumann, s.125.

(124) Tunçdilek, s.148.

8 saat süren kentten, demiryoluna kavuştuktan sonra Ankara'ya 10, Konya'ya 14, İstanbul'a 15 saatte varmak mümkün olmuştu(125). Ulaşım süresinin kısalması yanında kentin demiryolu bakımından konumu da çok avantajlı bir ortam yaratmıştı. Eskişehir kazası Haydarpaşa'dan Ankara ve Konya'ya uzanmış olan hatların birbirleriyle karşılaştığı bir kavşak yeri durumuna gelmişti. İzmit tren hattı da Afyon'a ulaştığından İzmir'e kadar ulaşım mümkün olmaktadır. Böylelikle demiryolu sayesinde Avrupa ve Asya'nın dışarı açılan kapısı ve içeride olan etkinliklerde de ticari yönden önem içeren bir yolun üzerinde bulunan kentin, gün geçtikçe hareketleneceği hemen belli olmaya başladı(126).

İlk hareketlenmeler kırsal kesimde tarım alanları üzerinde oldu. Çünkü çok yer tutmasına karşılık fiyatı düşük olan tahılın hayvan sırtında taşınması hem zaman kaybına yol açıyor hem de çok pahalıya mal oluyordu. Ancak 1890'ların başında yapımına başlanan ve 1894'de kente ulaşan Anadolu Demiryolu hattı sayesinde bir zamanların uzak sayılan İç Anadolu kaza ve köyleri hem İstanbul'un hem de Avrupa ülkelerinin tahıl ihtiyacını karşılamaya başladı(127).

Eskişehir'de tarım hayatında görülen esaslı gelişmeler demiryolları henüz yapılırken başlamış olup bu konu yabancı gezginler tarafından da değerlendirilmiştir. Bu gerçeği Roman Oberhummer'in eserinde bahsettiği Dr. Zander'in vermiş olduğu değerlerden çıkarmak mümkündür. Dr. Zander raporunda "Aşar vergisi 1890 yılına göre 1892'de %13.77, 1893'te %54.83, 1894'te %72.25 artmıştır."demektedir. Eserin yazarı Oberhummer ise "Hattın inşası tarımsal faaliyetleri arttırmış, hat boylarında ve istasyonlarda hububat kümeleri yığılmağa başlamıştır" diyerek tarım ürünleri ticaretinin hızlandığını belirtmektedir(128). Nitekim 1899 yılında 244 ton tahıl demiryolları ile başta İstanbul olmak üzere İzmit ve diğer çevre kentlere gönderilmişti(129).

Taşımacılığın hızlanması tarımsal üretimin gündün güne artmasına yol açmaktaydı. Eskişehir kazası içerisinde XIX. yüzyılın sonunda sadece buğday üretiminin 1.230.000 kileye ulaştığı görülmektedir. Üretilen buğdayın 730.000 kilesi kaza dahilinde tüketilirken

---

(125) Servet-i Fünun Politika Eki, c.XIV/364, (İstanbul 1313), s.396.

(126) HVS, 1316, s.346.

(127) Quataert, Demiryolları, s.1631.

(128) Oberhummer-Zimmerer, s.384.

(129) SFPE, c.XIV/364, s.396.

500.000 kile buğday gene başta İstanbul olmak üzere çevre kentlere gönderilmiş ve bu ticaretten kaza içine 9.000.000 kuruş giriş yapmıştır. Aynı dönemde arpa üretimi 1.130.000 kile olarak gerçekleşmiş, bunun 500.000 kilesi kaza sınırları içinde tüketilirken 630.000 kilesi dışarıya gönderilmiş ve kaza içine 6.300.000 kuruş girmiştir. Afyon üretimi ise 13.500 kile olmuş, tamamı dışarıya gönderilmiş ve bu ticaretten de 1.210.000 kuruş gelir elde edilmiştir(130).

Tarım ürünleri gibi hayvansal ürünlerin ticaretinde de önemli gelişmeler görülmeye başlanmıştı. Eskişehir bölgesinin özgün üretimi içinde mandıra ürünleri XIX. yüzyıl sonuna kadar kaza içinde tüketilmişken nakliye olanaklarının getirdiği avantajla çevre kentlere de gönderilmiş ve bir miktar gelir sağlanmıştı. Çifteler'de ki süt imalathanesinin yaptığı tereyağından yıllık 120.000 kuruş, yağsız süttten de 40.000 kuruş olmak üzere toplam 160.000 kuruş Eskişehir kazası içine giriş yapmıştır(131). Ayrıca İstanbul ve yakın kentlere gönderilen 63.223 kıyye yapağıdan 330.000 kuruş, 127.708 kıyye tiftikten 2.015.620 kuruş olmak üzere toplam 3.555.620 kuruş elde edilmiştir(132).

Demiryolunun gelişiyile birlikte Batı Anadolu'nun Orta Anadolu'ya açılış kapısı niteliği kazanan Eskişehir bu konumu sayesinde geniş bir ekonomik "hinterland" sağlamıştır. Tarım ve hayvancılık ürünleri yanında sanayi faaliyetleri de gelişme göstermeğe bağlı olarak artış kaydetmiştir(133).

XIX. yüzyıl sonunda yıllık meşin üretimi 20.000 adet olmuş ve tümü İstanbul'a gönderilmişti. Bundan 100.000 kuruşluk gelir kazanılmıştır. Ayrıca 10.000 adet sahtiyanın tamamı dışarı gönderilerek 75.000 kuruş kaza içine giriş yapmıştır. Tahıl üretiminin artmasıyla birlikte sayıları artan un fabrikalarında 100.000 çuval undan 75.000 çuval İstanbul'a gönderilmiş ve 4.500.000 kuruş gelir elde edilmiştir(134). Ayrıca alkollü içkiler imalathaneleri de kurulduğundan şarapçılık ve rakılık üzüm üretimi de önem kazanmıştır. Yıllık üretimi 79.000 kıyye olan şaraplık üzüm ile 7.000 kıyye rakılık üzümün tamamı bu imalathanelerde kullanılmış ve yapılan içkiler kent içinde tüketildiği gibi İstanbul, İzmit, Bursa ve diğer

---

(130) HVS, 1324, s.415.

(131) BAYTMMME, Dosya No: 254, Gömlük No:24, (6 Şevval 1321)

(132) HVS, 1324 s.415.

(133) "Eskişehir" YA, c.IV, s.2874.

(134) HVS, 1324, s.415.

kentlere gönderilmiştir(135). Bu arada lületaşından içki kadehleri yapılmış, ancak bunun kentin dışında görüldüğüne pek rastlanılmamıştır(136).

Daha önce katır ve develer vasıtasıyla Karamürsel ve İzmit yoluyla İstanbul'a oradan da Viyana'ya yapılan lületaşı madeni ihracatı, İstanbul'u Ankara'ya bağlayan tren hattının Eskişehir'e bağlı Beylikahır'dan geçirilmesi sonucunda yolun kısalmasıyla dışsatım ve masraflar açısından kolaylıkla gerçekleştirilmiştir(137). 1893 yılına kadar Karamürsel'den deniz yolu ile yapılan ticaretin Eskişehir'e kayması özellikle tarım ürünleri ticaretinde kentin daha da önem kazanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda işlerin planlı ve kontrollü bir biçimde yürütülmesi amacıyla çalışmaları organize edecek, ayrıca çiftçiye yardımcı olacak kurumlara gereksinim doğmuştur ki Ziraat ve Ticaret Odası ile Ziraat Bankası şubesinin kurulması bu aktivitelerin bir sonucudur(138).

1895 yılında kurulan Ticaret Odası'nın başkanı Zeytinoğlu Tevfik Efendi idi. Ancak oda üyeleri gayr-i müslimdi(139). Bu da ticaret hayatı üzerinde gayr-i müslimlerin ne derece etkili olduklarını göstermektedir.

Demiryollarının Eskişehir'e gelmesiyle ticari faaliyetin sürekli artış kaydetmesi geniş araziye sahip olan kentte daha önce başlamış olan iskan faaliyetlerini de büsbütün hızlandırmıştır. Bu nedenle Rumeli, Bulgaristan, Romanya ve Kazan göçmenleri Eskişehir çevresinde yoğunluk kazanmış(140), demiryollarının geçtiği bölgelerde mevcut çiftçi ailelerine de hızla yenileri eklenmiş ve kent tarım ürünleri piyasası haline gelmiştir(141).

Kente ulaşan demiryolunun eski karayolu güzergahını izlememesi ile kent yakınındaki çoğu kasabalar demiryoluna sapa kaldıklarından buraların tüccar ve esnafları da Eskişehir'e yerleşince ticaretin hacmi daha da genişlemeğe başlamış, kentte bir çok dükkan, mağaza, otel ve lokanta açılmıştır(142). İş yerlerinin sayısı hakkında Cuinet'in verdiği rakamlar

(135) HVS, 1325, s.315; Cuinet, s.209.

(136) A. D. Mordtmann, s.363.

(137) HVS, 1310, s.357.

(138) Doğru, **Eskişehir'de Nüfus Hareketi**, s.220.

(139) **TVSOD, Cumhuriyetin 10. Yılı Özel Sayısı**, Eskişehir 1933, s.13.

(140) Şükri, s.123.

(141) "Eskişehir" TA, c.XV, s.426.

(142) Tunçdilek, s.148.

şöyledir(143):

Eczane:3, Lokantalı Otel:4 (Otellerin ikisi şehirde, ikisi demiryolu istasyonu ucunda), Dükkan:700, Depo:30 (15'i tahıl deposu, 15'i lületaşı malzemeleri deposu), Şekerci:4

Cuinetin verdiği bilgilerden sonra yayınlanan **1316(1898) Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nde** ise otel sayısının 17'ye, eczanelerin 5'e ulaştığı ayrıca 61 tane de kahvehane olduğu belirtilmektedir(144).

Kentte açılan işyerlerinin önemli bir bölümü ecnebler, azınlıklar ve göçmenler tarafından işletilmekteydi. Bu konuya gezginler de işaret etmişlerdir. Macar gezgin Bela Harvath 1913'de Anadolu'ya yaptığı geziyi anlatırken 1891 tarihinden bu yana Avusturya'dan Eskişehir'e gelen Tadeus Teyze'nin otel işlettiğini belirtmektedir(145).

Suzan Albek'in belirttiğine göre Gordion kazılarını yapmış olan Körte kardeşlerden A. Körte'nin 1893'teki Eskişehir'deki izlenimlerinde istasyon çevresinde pek çok Rum dükkanları açıldığı, her yerde çeşitli dillerde tabelalar görüldüğü önemle vurgulanmıştır(146).

Demiryolu inşaatı sırasında gelen Alman mühendisler ise demiryolundan yararlanıp Avrupa sanayi ürünlerini eskisinden çok daha ucuza kentte pazarlamaya girişmişler ve bu konuda bir çok işletmeyi hizmete açmışlardır(147).

Kente daha önceleri göç etmiş olan Kırım göçmenleri ise bu yoğun ticari ortamda hünelerlerini sergilemekten geri kalmamışlardır. Ticari kabiliyeti olan bu kimseler göç esnasında mülklerini satarak sermayeleri ile gelmişler, ticaretin gelişimi ile kentte etkinliklerini göstermeğe başlamışlardır(148). Tarım makineleri ile yük arabaları tamir ve yapımından, kasaplık, bakkallık, eczacılık gibi birçok şeyin ticaretinde etkinlik gösterip birçok dükkan işletmişlerdir(149). Bugün bile Eskişehir'de ticari işletmelerin bir kısmı Kırım kökenlilere ait-

---

(143) Cuinet, s.209 v.d.

(144) HVS, 1316, s.346.

(145) Harvath, s.6.

(146) Albek, s.115.

(147) Tunçdilç, Ova, s.212.

(148) İpek, s.230.

(149) Gözaydın, s.99.

tir(150).

XIX. yüzyılın sonunda Eskişehir, demiryolunun getirdiği olanakların gayri müslim ve göçmenlerin ticari alandaki potansiyelini harekete geçirmesi sonucunda ihracat ve ithalat merkezi olmağa başlamıştır(151).

---

(150) İpek, s.230.

(151) "Eskişehir", TA, c.XV, s.426.

V. SONUÇ

Osmanlı devletinin ilk kurulduğu yer olan Eskişehir, uzun bir süre sancak merkezi olarak kalmışsa da ülke sınırlarının genişlemesi, başkentin önce Bursa, daha sonra Edirne ve İstanbul'a geçmesi sonucu eski önemini kaybetmiştir. Eskişehir'in kaybettiği önemin kökeni askeri konumundan kaynaklanmıştır. Esasen askeri yönden öneminin azalması güvenli ve sakin bir ortam yaratması açısından olumluydu. Ancak aktivitesi bu kaynağa bağlı olduğundan eski ilgiden yoksun kalacağı da şüphesiz ortadaydı. Sonuçta bu sakin ortam hiçbir ilginç gelişmeğe sahne olmayınca durağan bir yaşam modelini seçmek zorunda kaldı.

Kentin bu tür bir yaşama geçmesinde kır yerleşmesinin kent yerleşmesinden yaygın olması ve bu kesimde hayvancılık ile tarım dışında bir etkinlik göstermemesi önemli bir etkeni. Gösterilen etkinlikler de geçim ekonomisinden üretim artışı ve pazar ekonomisine geçiş söz konusu değildi.

Kent ve kaza merkezlerinde nüfusun düşük olması yanında, herhangi bir sanayi atılımı da gerçekleştirilmiş değildi. Ancak seyyar bakkallık, nalbantlık, demircilik, sıvıcılık gibi verimsiz işlerde günlük geçim kaygısını atlarmaya çalışan bir kalabalık görülmekteydi.

Eskişehir'in ekonomik yönden içine girdiği bu durgun ortamın tek avantajı olan asayiş de Celali İsyanları sonucu bozulmağa başlayınca kent tamamen içine kapanmağa başlamış, geçim derdinin üstüne birde güvenlik sorunu eklenmişti. Kenti olumsuz yönde etkileyen bu gelişmelerde XIX. yüzyıl ortalarına kadar herhangi bir düzelme olmamıştı. Ancak bu yıllardan itibaren hareketlenmeler göze çarpmağa başladığı gibi kentin gelişimine dayanak olacak ilk adımlar da atılmıştı.

Bu adımlardan ilki Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımda izlediği politikalar sonucu Anadolu topraklarının tarıma açılmasıydı. Bu politika gereği önce göçerler toprağa yerleştirilmek için uğraşmış ve bunların yerleşik halka verdikleri zararlar önlenerek Celali isyanlarından oluşan asayiş ortamı denetim altına alınmağa çalışılmıştır.

Asayiş ortamını sağlamanın yanında esasen göçerleri yerleşik hayata hazırlamak amacıyla gerçekleştirilen bu girişimler Eskişehir için son derece yararlı olmuştu. Böylelikle

kent çevresindeki nüfusta bir miktar artışlar gözlemlendiği gibi değerlendirilemeyen tarım alanları da ekonomik değer kazanmağa başlamıştı.

XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak özellikle XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Eskişehir'e ekonomik yönden bir hareketlilik de lületaş ticaretiyle gelmişti. Lületaş çıkarılması amacıyla köyler kurulmuş, kente de tüccarlar yerleşmeğe başlamıştı. Madencilerin toplandığı bir yer haline gelen kent, birçok işçiye de geçim kaynağı olmaktaydı. Bu gelişmeler nüfus artışına yansımışsa da kalıcı bir çözüm olmamış, taşın işlenmeden ihraç edilmesi yoluna gidilmesi ve teknik olanaksızlıklar nedeniyle sektörün elde tutulması sağlanamamış, işçi hareketlerinden doğan nüfus da azalmıştı. Buna rağmen kentin üzerindeki durağan yapıyı bir ölçüde azaltan etkinlikler, işçi hareketlerine bağlı olan bir canlılık da getirmişti.

Eskişehir'i olumlu yönde etkileyen bu gelişmelerin yanında Tanzimat'ın ilanından sonra taşra yönetiminde yapılan reformların bir gereği olarak 1841 tarihinden itibaren kaza merkezi haline gelişi talihsiz bir gelişmedir. Sancak merkezinden kaza merkezi haline inen Eskişehir'in kapladığı alan bu gelişmenin sonucu olarak oldukça küçülmüş ve kentin nüfusu da azalma göstermiştir.

Eskişehir kazasının ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlı olarak gelişirken daha önce izlenmeğe başlanan tarım politikası nedeniyle ekili alanlar her geçen gün artış kaydetmekteydi. Özellikle tahıl üretimi açısından önem kazanan kent; ürünlerde çeşitliliğe de gitmeğe başlamış ancak nüfusun azlığı ve yolların yetersizliği pazar için üretime fazlaca bir olanak tanımamıştır.

1843 yılında Karakeçili aşiretinin Eskişehir topraklarına yerleştirilmesi kazanın azalan nüfusu için ilk olumlu katkıyı getirmişse de bu gelişme daha çok kırsal kesim üzerinde yoğunlaşmıştı. Eskişehir'in nüfus artışı özellikle kent merkezinde gene düşük olduğu gibi kapalı ekonominin etkisinden de kurtulmuş değildi. Bu gelişmeler XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlamış ve sonuna kadar devam etmiştir.

Eskişehir'de düzenli bir nüfus artışına yol açan ve kentin büyümesini sağlayan ilk gelişme göç hareketlerinden kaynaklanmıştır. İlk olarak 1860 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun işgal edilen toprakları olan Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan çok sayıda

göçmenin yerleşmesiyle nüfusta belirgin artışlar gözlenmiş, buna özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonucunda Balkan göçleri eklenince artış oranı büyük rakamlara ulaşmıştır.

Eskişehir'i güvenli bir ortam olarak seçen göçmenler kentte nüfus artışına yol açarak sosyal yapı, merkez kazada yeni mahalleler ile kırsal kesimde köy sayısının artışına yol açarak fiziki yapı, geldikleri yerden getirdikleri teknikleri tarımsal çalışmalara uygulayarak ekonomik yapı üzerinde önemli rol oynamışlardır.

Eskişehir'in esaslı bir şekilde büyümesi ve ticaret merkezi halini almasını sağlayan ikinci gelişme ise demiryolu ulaşımı ile gerçekleşmiştir. Demiryolu hattının tamamlanmasından sonra kent kapalı ekonominin etkisinden çıkarak dış pazarlarla ilişki kurmağa başlamış ve her yıl başta tarımsal maddeler olmak üzere çeşitli maddeler ihraç eden bir bölge haline gelmiştir.

Demiryolu hattının kurulmasından sonra göçmenlerin özellikle kent merkezine kitle halinde yığılmaları kazada nüfus patlamasına yol açmış ve çalışan memur sayısı da aynı oranda artış kaydetmiştir. Daha önce tarım alanında etkinlikleri görülen göçmenler kentin büyümesi ile birlikte ticaret alanında da etkinliklere girişince kaza merkezi daha da canlanmış, göçmenler ile yerli halk içiçe yaşamağa başlamışlardır. Bunda kentte yaşayan halkın hayat görüşü, yaşam biçiminin değişmesi, ticaret hayatında yaşanan karşılıklı menfaatler ve nüfus artışı ile büyümenin gereği olarak yeni oluşturulan kurumlarda yerli halk ile göçmenlerin birlikte yaşaması son derece etkili olmuştur.

Demiryolu ulaşımının XIX. yüzyıl sonu itibarıyla karayolu ulaşımına göre hız ve nakliye açısından avantajlı olması, ayrıca demiryolunun eski karayollarını izlememesi çevredeki yerleşim merkezlerinden birçok tüccar, sanayici ve esnafın kente akın etmesine yol açmıştı. Ekonomik yapıda yeni gelişmeler yaşanmağa başlanırken ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen kimselerin kent nüfusuna eklenmesiyle Eskişehir, çeşitli kültürlerin birleştiği bir yer olmuş ve bunun sonucunda sosyal yapısı hızla değişim göstermeğe başlamıştı.

XIX. yüzyıl sonlarında Eskişehir'i ekonomik açıdan yeniden canlandıran oluşumlara coğrafi konumu da destek olmuştur. İç Anadolu yollarının Marmara Bölgesi'ne ulaşımı yö-

nünde kavşak noktasında kalan kent, zaman zaman değişik yolların önem kazanmasıyla etkinliğini kaybetmişse de bu değişimler coğrafi konum gibi kalıcı olamadığından Eskişehir'in kavşak merkezi özelliğini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bu özelliğinin sonucu olarak demiryolları da Eskişehir'den geçmek zorunda kalmış ve kavşak merkezi gene Eskişehir olmuştur. Ulaşımındaki hız, kolaylık ve ucuzluğun bu kavşak merkezine getirdiği avantaj çok sayıda kimsenin kent üzerinde toplanmasına neden olmuş ve sosyo-ekonomik yaşam içiçe girmiştir.

Eskişehir XIX. yüzyıl sonlarında iş hacminin genişlemesi ve kentin büyümesi açısından gerekli olan tarımsal, ticari ve ekonomik dengeleri sağlamış, bunun gereği olan kurumlara ve kadrolara da ulaşmıştır. Ticaret ve Ziraat Odaları ile Ziraat Bankası şubesinin kurulması, bu kurumlardaki memurların ve görev dağılımının yapılması bunun bir göstergesi olmaktadır.

Eskişehir'in özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gösterdiği gelişme ne yazık ki XX. yüzyılın başlarında geçici bir kesintiye uğramıştır. Ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortam sonucu ekonomik alanda yaşanan çöküşler, asayişsizlik ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını hazırlayan savaşlar kentlerin gelişmesini doğal olarak etkilemiştir. Sonuçta Eskişehir'in sağladığı gelişim diğer merkezlerde olduğu gibi donma noktasına gelmiştir. Kurtuluş savaşı sırasında Yunanlıların çıkarttıkları yangın sonucunda çarşı ve ticari merkezlerinde ortadan kalktığı düşünülürse durumun önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Eskişehir'in bu olumsuz dönemi atlatmasında gene coğrafi avantajı sonucunda yakaladığı demiryolları en etkin rolü oynamıştır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte demiryollarının ilk işlevi kırsal kesimi derleyip toparlamak ve tarla kültürlerine yöneltmekti. Toprak ürünlerinin artışı, ürünlerin belli merkezlerde toplanması ve ülke üzerinde ki dağılımı gibi ticari işler demiryolu üzerindeki merkezlerin yeniden doğuşuna yol açarken kavşak konumundaki Eskişehir bu alanda en avantajlı duruma gelmiştir. Bu yeni gelişmeler içinde demiryolları + tarla kültürleri + yeni tarım merkezleri gibi üçlü sentez oluşumu Cumhuriyet döneminin ilk 15 yılının politikası olmaktadır. Bu senteze bağlı olarak kırsal kesimde üretimin arttığı oranda yeni tarım merkezleri büyüme kaydetmekte ve Eskişehir bunlar içinde yer almaktaydı. Bu arada süratle gelişen ve her yıl istekleri artan kırsal kesimin gereksinimlerinin karşılanması Eskişehir'i önceki dönemin ortamından hızla uzaklaştırarak kentleşme yönünden evrimleş-

meğe zorlamıştı.

Sonuç olarak Eskişehir XIX. yüzyıldan getirdiği aktiviteyi ülke genelinde yaşanan gelişmelerle bir süre harekete geçirememiş, daha sonra coğrafi konumunun getirdiği olanakları tekrar devreye sokarak tüm sektörlerin buluştuğu bir kent merkezi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

I. Basılmamış Kaynaklar

Belgeler:

Başbakanlık Arşivi Cevdet Tasnifi, Darphane No: 612.

Başbakanlık Arşivi Cevdet Tasnifi, İktisat No: 1419, 1479, 3264, 4409.

Başbakanlık Arşivi Cevdet Tasnifi, Maliye No: 7550, 15708.

Başbakanlık Arşivi İrade Tasnifi, Dahiliye No: 34620, 35143, 43429.

Başbakanlık Arşivi İrade Tasnifi, Meclis-i Vala No: 444.

Başbakanlık Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi, No: 3860.

Başbakanlık Arşivi Şura-yı Devlet Tasnifi No: 6381.

Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas Evrakı, Kısım: 18, Evrak: 525/217, Zarf: 128,
Karton: 25.

Başbakanlık Arşivi Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, Dosya No: 31,

Gömlek No: 32; Dosya No: 32, Gömlek No:31; Dosya No: 34, Gömlek No: 68;

Dosya No: 254, Gömlek No: 24.

Başbakanlık Arşivi Yıldız Tasnifi, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, Dosya No: 379,

Belge No: 69.

II. Basılmış Kaynaklar

1. Salnameler

Hüdavendigâr Vilayet Salnameleri: (1287, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1296,
1301, 1302, 1303, 1306, 1310, 1312, 1315, 1316, 1318, 1324, 1325).

Ankara Vilayet Salnameleri (1300, 1308, 1320).

2. Gazeteler

Takvim-i Vekayi, 225 (12 Recep 1257)

Takvim-i Vakayi, 30 (30 Şevval 1308)

Takvim-i Vekayi, 86 (20 Safer 1309)

3. Kitaplar ve Makaleler:

ALBEK, Suzan, **Dorylaion'dan Eskişehir'e**, Eskişehir, 1981.

ALİ ASAF, **Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahval-i Umumiyyesi**, İstanbul, 1308.

"ANADOLUDAN LATİF MANZARALAR", **Servet-i Fünun**, c.IV/82, (İstanbul 1308).

ANKARA VİLAYETİ SALNAMESİ 1325 (1907), Yay. Haz. : COŞKUN Ethem, EMİROĞLU Kudret, TÜRKOĞLU Ömer, YÜKSEL Ahmet, Ankara, 1995.

ARDOS, Mehmet, **Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi**, c. II, İstanbul, 1985.

ARSEVEN, Celal Esad, **Sanat Ansiklopedisi**, c.III, İstanbul, 1950.

ASLANBAY, Muhittin, **Eskişehir'de Aleaddin Camisi ve Eskişehir Tarihi ile İlgili Araştırmalar**, Eskişehir, 1955.

AYDIN, Öznur, "Uşak Yöresi Kilimciliğinde Değişimin Batı Anadolu Kilimciliğine Yansımaları", **El Sanatları Yaklaşımı Ve Sorunları Sempozyumu 18-20 Kasım 1992-İzmir**, Ankara, 1994.

BALPINAR, (Acar) Belkıs, **Kilim-Cicim-Zili-Sumak Düz Dokuma Yayılları**, İstanbul, 1982.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, c.X, (İstanbul 1953).

BAYRAKTAROĞLU, Suzan, "Eskişehir Çevresi Halı, Kilim ve Düz Dokuma Yayılları", **Vakıflar Dergisi**, S.21 , İstanbul, 1990.

"BİLECİK", **Hayat Yeni Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, 1986.

—————, **İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi**, c.II, İstanbul, 1991.

CUÏNET, Vital, **La Turquie'd Asie**, Tome IV, Paris, 1894.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1991.

ÇELİKKANAT, Fikret, **Eskişehir**, Eskişehir, 1981.

"ÇİFTELER", **Türkiye Ansiklopedisi**, c. XI, İstanbul, 1963.

DALSAR, Fahri, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960.

DARKOT, Besim, "Eskişehir", **İslam Ansiklopedisi**, c.IV, İstanbul, 1966.

- DOĞRU, Halime, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, İstanbul, 1992.
- , "XX. Yüzyıla Girerken Eskişehir'de Kaza ve Belediye Yönetimi ile Nüfus Hareketi", **Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c.II/1, (Eskişehir 1989).
- , **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Eskişehir, 1995.
- "EKONOMİ", **Yurt Ansiklopedisi**, c.XI, İstanbul, 1982.
- ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, 1994.
- EMECEN, Feridun, "Bilecik", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.VI, İstanbul, 1992.
- EMİNOĞLU, Mehmet, **Osmanlı Vesikalarını Okumaya Giriş**, 2. Baskı, Ankara 1992.
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", **Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi**, Ankara, 1980.
- ERTİN, Gaye, **Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul, 1994.
- "ESKİŞEHİR", **Türkiye Ansiklopedisi**, c.XV, Ankara, 1968.
- , **Yurt Ansiklopedisi**, c.IV, İstanbul, 1982.
- "ESKİŞEHİR'DE BİR DEĞİRMEN", **Servet-i Fünun**, c.V/110, (İstanbul 1301).
- "ESKİŞEHİR İSTASYONU", **Malumat**, c.I/14, (İstanbul 1313).
- "ESKİŞEHİR KASABASI", **Malumat**, c.I/9, (İstanbul 1313).
- FARAOQHI, Suraiya, **Osmanlılarda Kentler Ve Kentliler**, 2. Baskı, İstanbul, 1995.
- GALANTİ, Avram, **Ankara Tarihi**, c.I, İstanbul, 1959.
- GÖZAYDIN, Ethem Fevzi, **Kırım Türklerinin Yerleşmesi Ve İskanı**, İstanbul, 1948.
- GÜNAY, Gerçek, "Eskişehir ve Civarı Cicim ve Sili Dokumacılığı", **Türk Etnografya Dergisi**, S.XVII, (Ankara 1982).
- HARVATH, Bela, **Anadolu 1913**, Çev.: Tarık Demirkan, İstanbul, 1986.
- HASAN FEHMİ, **Coğrafya-i Zirai, Sınai ve Ticari**, İstanbul, 1311.

- İŞİK Cahit-ŞANLIER Kenan, **Sosyo Ekonomik Gelişmede Eskişehir Nereden Nereye?**, Eskişehir 1988.
- İBN'ÜL NÜZHET CEVAD, **Haritalı Musavver Osmaniye Coğrafyası**, İstanbul 1328.
- İHSAN ABİDİN, **Osmanlı Atları**, İstanbul 1335.
- İPEK, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara 1994.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara 1943.
- KAZICI, Ziya, **Osmanlılarda İhtisap Müessesesi Ekonomik Dini ve Sosyal Hayat**, İstanbul 1987.
- KENAN BEY, "Lületaş Madeninin Tarz-ı İmalatı", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, S.26 (İstanbul 1329).
- "LÜLETAŞI MADENİ", **Malumat**, c.I/13 (İstanbul 1313).
- MEHMET ZİYA, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, İstanbul 1328.
- MORDTMANN, A.D., **Anatolien Skizzen und Reise Briefe Aus Kleinasien (1850-1859)**, Hannover, 1925.
- NAUMANN, Edmund, **Goldenen Vom Horn Zu der Quellen Des Euphart**, München, 1893.
- ÖBERHUMMER, Roman-ZİMMERER, Heinrich, **Durch Syrien und Kleinasien**, Berlin, 1899.
- ÖZALP, Tahsin, **Sivrihisar Tarihi**, Eskişehir 1960.
- ÖZTÜRK, Said, **Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik**, İstanbul 1996.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c.I,II,III (İstanbul 1946, 1951, 1954).
- QUATAERT, Donald, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Çev: Sabri Tekay, Ankara, 1987.
- , "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", Çev: Ahmet Günlük, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.VI, İstanbul, 1985.
- RADET, Georges, **En Phrygie, Rapport Surune Mission Scientifiqueen Asie Mineure**, Paris 1895.
- "SANAYİ" **Musavver Fen ve Edep**, S.7 (İstanbul 1318).

- SERVET-İ FÜNUN POLİTİKA EKİ**, c.XIV/364, (İstanbul 1313).
- ŞEMSETTİN SÂMİ, **Kamusü'l Alam**, c.II,III,IV (İstanbul 1306, 1308, 1311).
- ŞÜKRÜ, Faruk, **Eskişehir**, Eskişehir, 1930.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Osmanlı İktisat Sistemi", **Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniyet/Kültür**", İstanbul 1993.
- TCHIHATCHEFF, P.DE, **Asie Mineure**, Tome III, Paris 1853.
- TEKELİ, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c.IV, İstanbul, 1985.
- TEKİN, Cengiz, **Lületaşımın Ekonomik Analizi**, Ankara 1973.
- TEXIER, Charles, **Küçük Asya**, c.II, Çev: Ali Suat Başgil, İstanbul 1341.
- TEZCAN, Erhan, **Mahmudiye İlçesi**, Eskişehir 1982.
- TİCARET VE SANAYİ ODASI DERGİSİ**, (Cumhuriyetin 10. Yılı Özel Sayısı), Eskişehir, 1933.
- TUĞLACI, Pars, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul 1985.
- TUNÇDİLEK, Necdet, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c.XV/4 (İstanbul 1954).
- , **Eskişehir Ovası**, İstanbul, 1954.
- , "Orta Sakarya Vadisinin İktisat Tarihi Hakkında", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, c.VII, No:1-4'den Ayrı Bası, İstanbul 1951.
- , **Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul 1986.
- TÜMERTEKİN, Erol, "Türkiye'de Filoksera", **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, c.I/1 (İstanbul 1951).
- YALÇIN, Osman, **Bilecik**, İstanbul, 1961.
- YÜCEKÖK, Ahmet, **100 Soruda Türk Devrim Tarihi**, İstanbul, 1994.

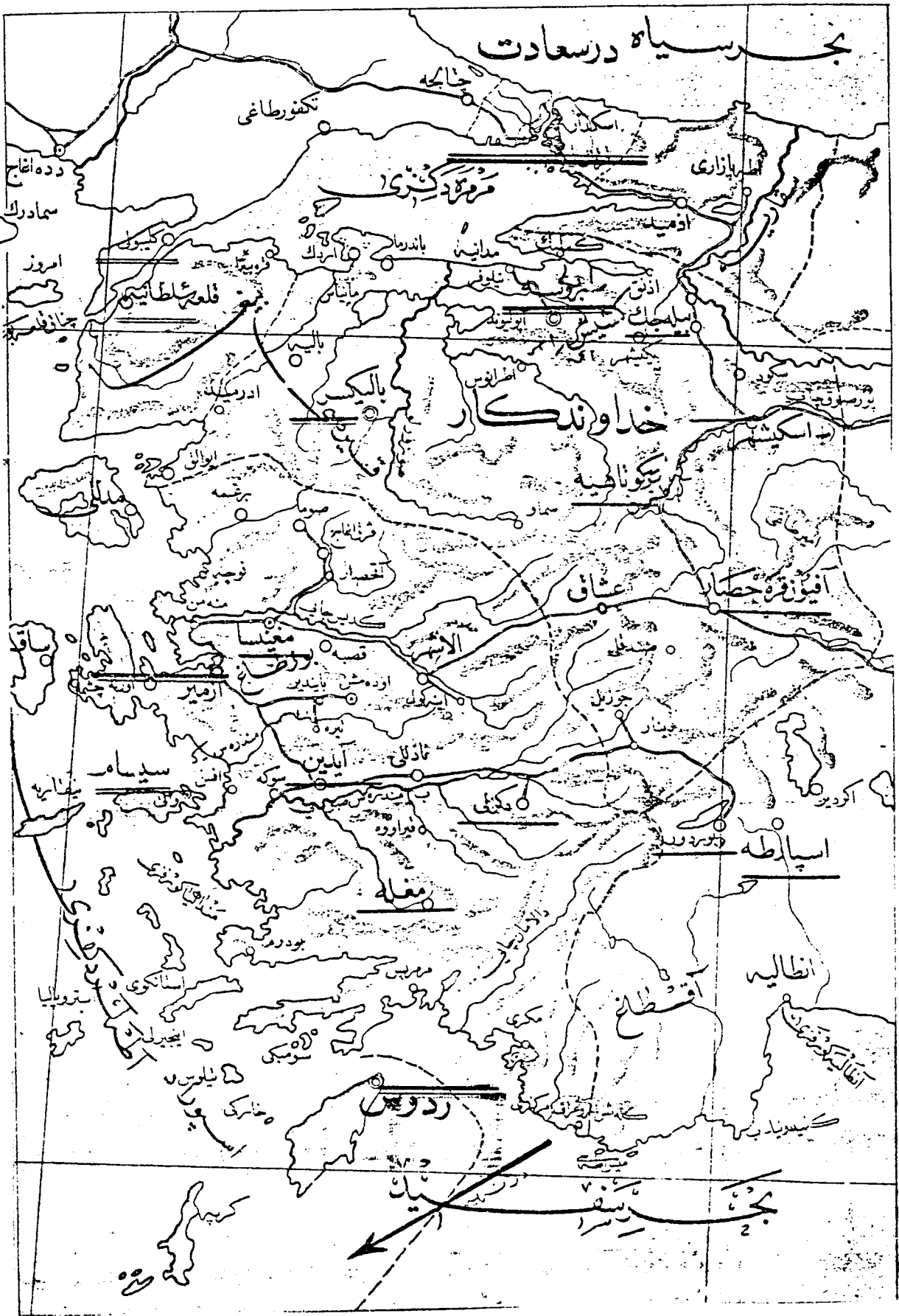
LUGATÇE

- Ark : İçinden su akıtmak için yeri kazarak yapılan oluk, kanal.
- Ertuğrul Sancağı : 1883 yılında Bilecik merkez olmak üzere kurulan sancak. Sancağa İnegöl, Yenişehir, Söğüt, Karacaşehir, Osmaneli ve Gölpaazarı kazaları bağlanmıştı.
- Fay : Aynı zamanda oluşmuş katmanların kayarak yan yana gelmesine yol açan yer çatlağı.
- Havza : Dağ yada tepelerle sınırlanmış, suları aynı denize, ırmağa yada göle akan kara bölgesi.
- Hinterland : Uluslararası etki alanı.
- Hüdavendigâr : Esas anlamı emir, ferman sahibi, hükümdar olup aynı zamanda Osmanlı padişahlarından I. Murad'ın ünvanıdır. Bu ünvan başkenti Bursa olan sancağın ve daha sonra vilayetin adı olmuştur. Bursa; Orhan Bey tarafından feth edildikten sonra kent ve çevresi sancak olarak oğlu Murad Bey'e verilmişti. Tarihi gelenek, bu sancak ile merkezi Bursa olan sonraki vilayetin Murad'ın ünvanına dayanılarak Hüdavendigâr diye anıldığı şeklindedir.
- Hüdavendigâr Vilayeti : Merkezi Bursa olmak üzere 68.400 km²'ye yayılan ve 5 sancağı içine alan vilayet. Bu beş sancak Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar (Afyon) ve Karesi (Balıkesir)'dir.
- İmbik : Yabancı maddelerden arıtan damıtma aygıtı.
- Jeomorfoloji : Yeryüzü engelerini inceleyen bilim dalı.
- Kalker : Kireçtaşı.
- Kethüda : Osmanlı Türkçesi'nde sivil ve askeri teşkilatta, sarayda, ticari ve endüstriyel kuruluşlarda hemen hemen her sosyal kuruluşun başkanı, başkan yardımcısı yada sorumlusu.
- Muytab : Kıl dokuyan, kıldan keçe, yular, torba yapan sanatkar.
- Mültezim : Devlete ait bir geliri götürü olarak üstüne alıp toplayan.
- Para : Kuruşun kırkta biri olduğu gibi aynı zamanda eskiden basılmış olan bir sikke.
- Paşa : Osmanlı Devleti'nde bazı rütbe sahiplerine verilen ünvanıdır.

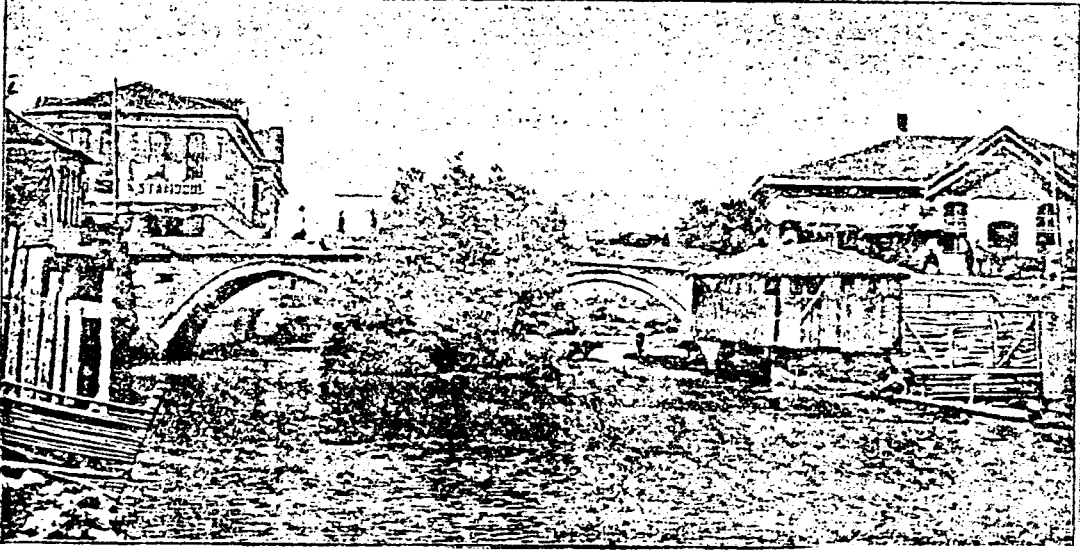
Tanzimattan önce beylerbeyi (Orgeneral) veya vezir (Mareşal) rüt-belerinde olması şarttı. Sonraları aşağı rütbelerden birkaçına da bu ünvan verildi. Askeri paşalığın yanında sivil paşalık da vardı. Al-baylıktan sancak beyliğine terfi eden subaya bey yerine paşa denil-mekteydi.

- Paşa sancağı : Tanzimattan önce valilerin oturdukları eyalet merkezlerine verilen ad.
- Sultanönü : İç Anadolu Bölgesi'nin Marmara Bölgesi'ne komşu olan ve Eski-şehir dolaylarını kapsayan kesimine eskiden verilen ad. Sultanönü adının ilk şekli Sultanhöyüğü idi. XIX.yüzyılda bu ad çok fazla kullanılmamıştır.
- Şose : Taş kırıkları üzerine kum dökülüp silindir geçirilerek yapılan yol.
- Taraça : Bir dağın yamacını çevreleyen genellikle yatay; az yada çok uzun dar seki.
- Uç vilayeti : Türk devletlerinde sınırlara, sınır boylarındaki vilayetlere, sancakla-ra verilen ad.

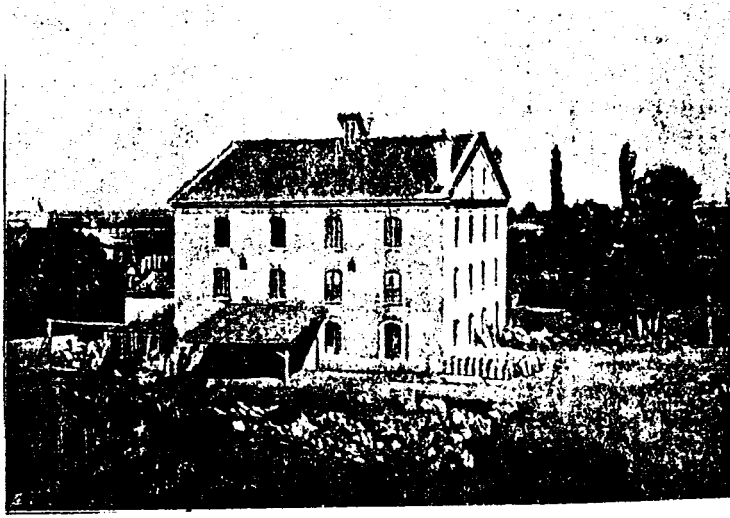

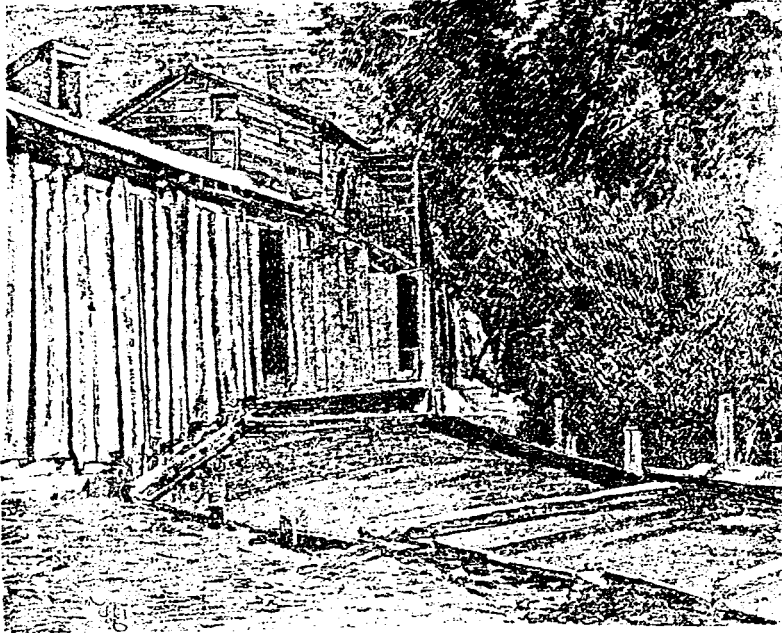
Harita 2: 1890 yılında Batı Anadolu Bölgesi: İbn'ül Nüzhet Cevad, Haritalı Musavver
Osmaniye Coğrafyası, İstanbul, 1328, s.78.

Resim 1: 1898 yılında Eskişehir kasabasından bir görünüş: İbn'ül Nüzhet Cevad. s.70.

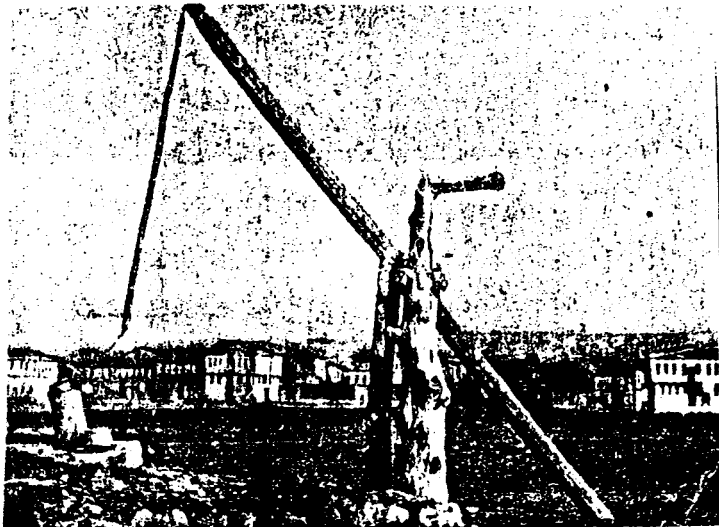
Resim 5: Eskişehir’de bir değirmen: **Servet-i Fünun**, c.IV/82 (İstanbul 1308) Kapak resmi

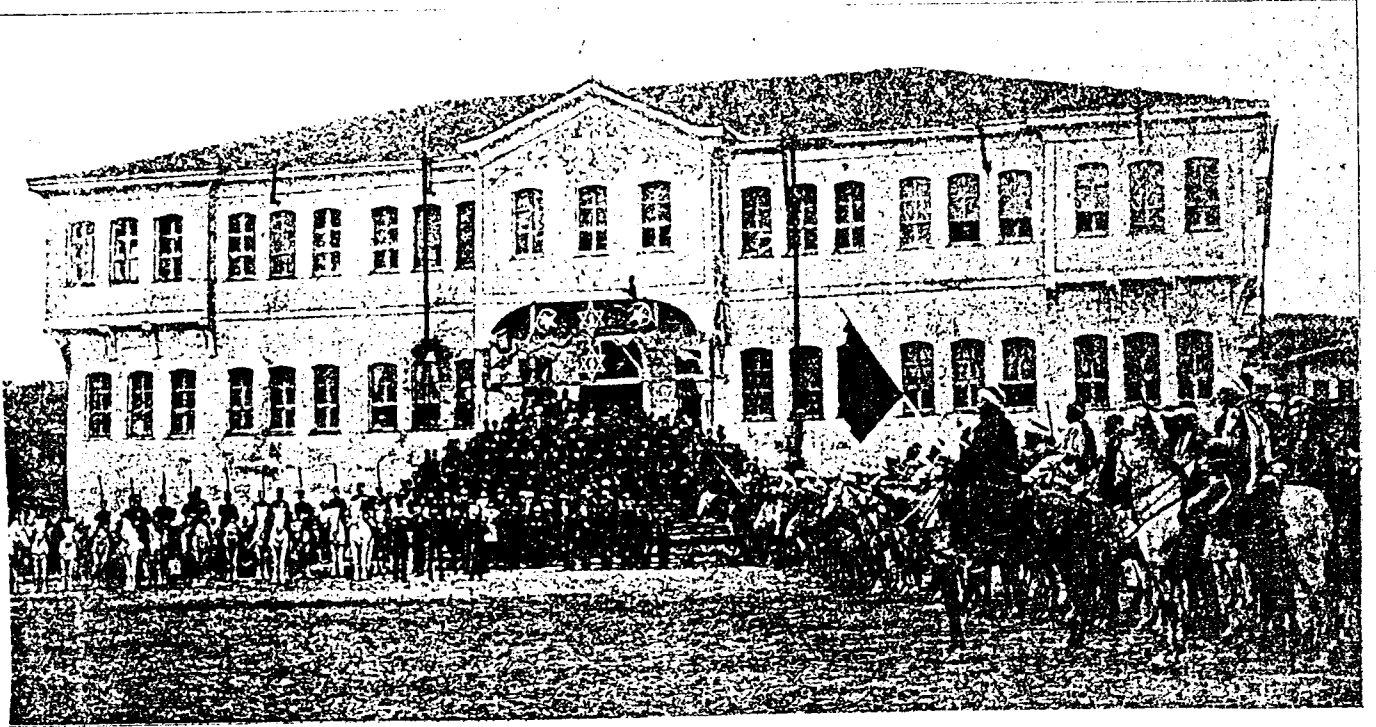
Resim 6: Eskişehir’de dolaplı değirmen:
Servet-i Fünun, c.V/110
(İstanbul 1309), s.88

Resim 7: Alpu köyünde bir dolap: **Servet-i Fünun**, c.IV/82 (İstanbul 1308) Kapak resmi.

Resim 8: Eskişehir’de bir kuyu: **Servet-i Fünun**, c.IV/82 (İstanbul 1308) Kapak resmi.

Resim 2: Karakeçili aşiretinin Ertuğrul Gazi'nin türbesini ziyaret etmek için Söğüt'e giderken Eskişehir hükümet konağı önüne gelip memurlar ve askerler ile birlikte padişaha dua etmeleri: **Malumat**, c.I/12 (İstanbul 1313), s.228.

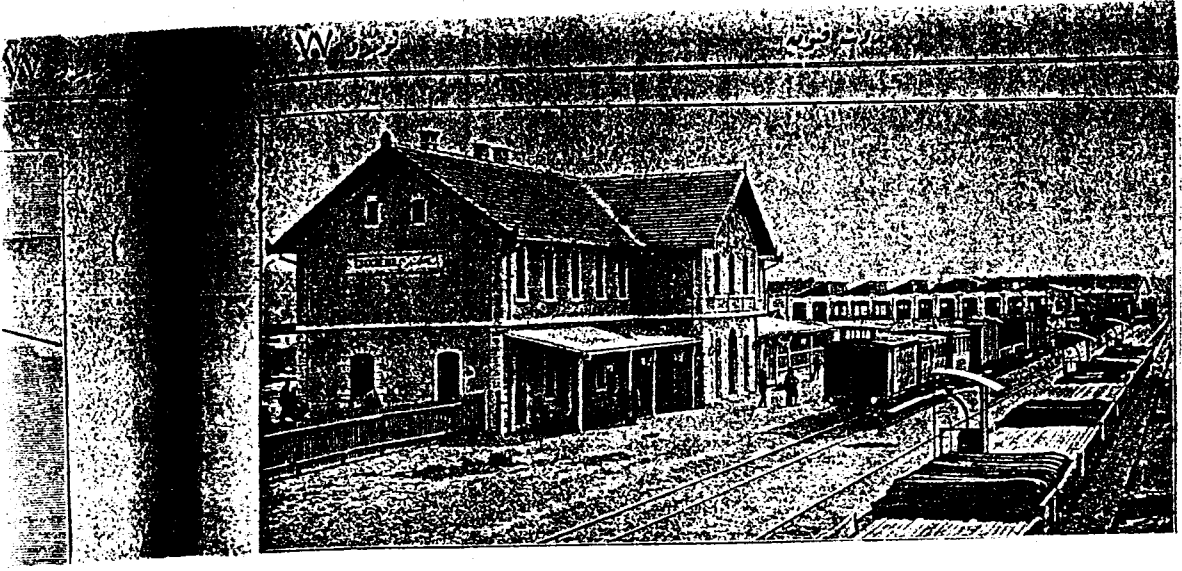

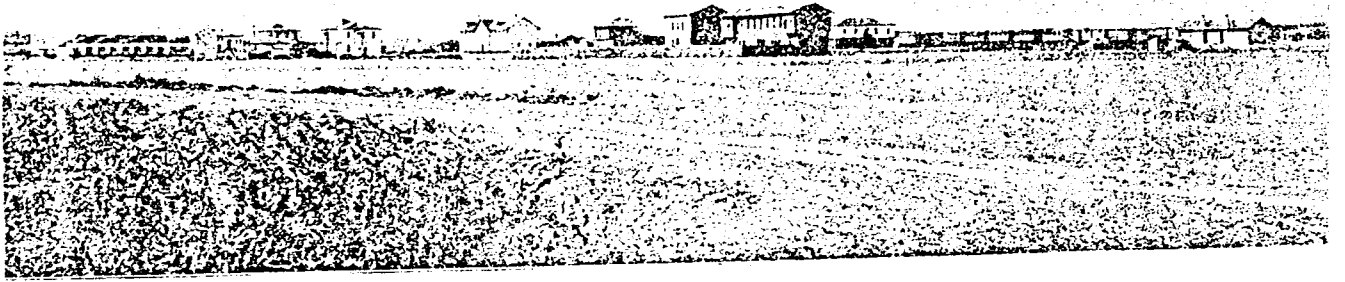
Resim 9: Eskişehir'de bir sokak: **Servet-i Fünun**, c.V/116 (İstanbul 1309), s.184.

Resim 10: Eskişehir'de bir sokak zahire nakliyatı: **Servet-i Fünun**, c.IV/94 (İstanbul 1308), s.244.

Resim 11: Eskişehir İstasyonu: *Servet-i Fünun*, c.III/77 (İstanbul 1308), s.396.

Resim 12: Eskişehir demiryolu istasyonu ve civarı: *Malumat*, c.I/21 (İstanbul 1313), s.448.